

TIJD & TAAK

LEDENBLAD VAN DE BANNING VERENIGING - VERSCHIJNT VIER KEER PER JAAR - DE BANNING VERENIGING ORGANISEERT ACTIVITEITEN OP HET SNIJVLAK VAN LEVENSOVERTUIGING, RELIGIE EN SOCIAALDEMOCRATIE

INTERVIEW JAN LUCASSEN

Met *De wereld aan het werk* schreef historicus Jan Lucassen een wereldgeschiedenis van werk en arbeid. Wat is arbeid eigenlijk? Hoe heeft het zich door de tijd heen ontwikkeld? En waarom is werk voor ons zo belangrijk? Over die vragen en meer spraken Evelien Polter en Joke van der Neut met hem.

» p. 4
Foto: collectie Jan Lucassen

GELIJKE KANSEN

In het kader van het nationale voorleesontbijt las burgemeester Jan Hamming voor aan groep 7 van basisschool De Pionier in Wormerveer. Het is de aanleiding voor een kijkje in de keuken van een bijzondere school, waar de praktische toepassing van ongelijk investeren voor gelijke kansen niet meer kan wachten.

» p. 12
Foto: Paul te Stroete

EEN ANDER VERHAAL

Hoe kan een kunstenaar de dialoog in de samenleving bevorderen? Die vraag stelt Jochum Veenstra dit jaar aan vier verschillende kunstenaars. In dit nummer het verhaal van schrijver, vertaler en programmamaker Canan Marasligil. Over het belang van een wisseling in perspectief en het horen van het andere verhaal.

» p. 21
Foto: Daan Brâchel

JUNI 2022 | IN DIT NUMMER:

REDACTIONEEL 2 | VAN DE VOORZITTER 3 | INTERVIEW: JAN LUCASSEN 4 | VACATURE 7 |
ESSAY: ONGEKENDE DADENDRANG EN DODELIJKE VERLAMMING 8 | BEELDCOLUMN: GELIJKE KANSEN 12
| NAOMI LEEST: VERGETEN MEESTERS 14 | ESSAY: WAKKER 15 | SERIE: KUNST, VERBEELDING,
POLITIEK 18 | BOEKESSAY: HET NEDERLANDSE NEOLIBERALISME BLOOTGELEGD 23 | ESSAY: HET
SOCIAAL CONTRACT IN HET DAGELIJKS LEVEN 23 | COLUMN: OEKRAÏNE IN NEDERLAND 26 | COLOFON: 27
| HET GEDICHT: DELPHINE LECOMPTÉ 28

WERK, ZINGEVING EN DE SPREKENDE HEMEL

Wat heeft mijn werk eigenlijk voor zin? Als we de vele boeken, artikelen en documentaires die er inmiddels te vinden zijn over *bullshit jobs* moeten geloven, is dat een vraag die tal van mensen dag in dag uit stellen. De socioloog Abraham de Swaan waarschuwde ooit al voor de geestdodende kwaliteit van fabrieksarbeid, vandaag de dag lijkt elke vorm van werk in potentie gevaarlijk voor het geestelijk welbevinden van de werknemer. Alle pijlen dus op een basisinkomen, om ons te verlossen van het zweet des aanschijs waarin we ons dagelijks brood moeten verdienen.

In zijn schitterende boek *De wereld aan het werk* stelt historicus Jan Lucassen vast dat dit beeld nodig bijgesteld moet worden. Zijn wereldgeschiedenis van arbeid laat zien dat werk voor veel mensen zo veel meer was en is dan een inkomen alleen. Werk geeft structuur aan het leven, biedt vreugde en collegialiteit, geeft mensen het gevoel iets toe te voegen, van waarde te zijn. Werk, stelt Lucassen ook in het interview verderop in dit blad, is een vorm van zingeving.

En laten we nu juist aan zingeving een gebrek hebben met elkaar, vandaag de dag. De kerken waren in de jaren zestig nog niet leeggelopen, of nieuwe vormen van zingeving en spiritualiteit maakten hun opwachting. Dat ging, wat oneerbiedig gezegd, vaak met vlagen. Om niet te zeggen dat de ene hype de andere opvolgde. Op het ene moment was de oosterse spiritualiteit populair, dan weer de potpourri die we 'levenskunst' gingen noemen. Vandaag de dag lijkt mindfulness de winnaar, ook als oplossing voor de chronische vermoeidheid die veel mensen door hun al dan niet zinloze werk ervaren.

De Amerikaanse managementwetenschapper Ronald E. Purser schreef er een mooi boek over: *McMindfulness. How Mindfulness became the new capitalist spirituality*. En hoewel die ondertitel van weinig liefde voor het onderwerp lijkt te getuigen, betoogt Purser dat met deze vorm van meditatieve training helemaal niets mis is. Alleen wanneer deze wordt ingezet als 'behandeling' van overwerkte medewerkers gaat het schuren. Want worden problemen die collectief zijn, zoals de voortdurende overbelasting en onzekerheid van werknemers, daarmee niet versmald tot een individuele kwestie van succes en falen? Wie aan de druk en hardheid van de moderne economie geen weerstand weet te bieden, heeft blijkbaar behoefte aan therapeutische training. Want het moet beter. Ook hier is, aldus Purser, de sluipmoordenaar van het neoliberale beeld van mens en samenleving aan het werk.

In de traditie van de Banning Vereniging zijn tal van stemmen te vinden die grofweg hetzelfde betoogden als Lucassen. Zo promoveerde de theoloog Adriaan van Biemen in 1950 bij Banning op een proefschrift over 'de zedelijke waardering van de arbeid in het industrialisme'. Van Biemen was jarenlang voorman van het aloude vormingscentrum van de Arbeidersgemeenschap der Woodbrookers, rechtsvoorganger van onze vereniging, te Bentveld. Kijkend naar de discussie van vandaag zou hij zich ongetwijfeld afvragen hoe het kan dat werk (of beter: arbeid) voor zo veel mensen niet langer de zingeving, autonomie en levensvreugde biedt die er vroeger wel aan ontleend werd.

Velen zouden hem wijzen op de economische realiteit van vandaag de dag. Maar misschien heeft het ook te maken met de vervluchtiging en individualisering van spiritualiteit en zingeving die ook Purser signaleert. In een recent boek over de rol van religie in de wereldgeschiedenis schreef de Duitse filosoof Peter Sloterdijk dat mensen zich nog maar moeilijk tot spiritualiteit en religie weten te verhouden maar beiden intussen eigenlijk wel nodig hebben. 'Zoals zich onlangs op de oceanen gigantische golf lengtes van plastic afval hebben gevormd, waarvan de biologische afbraak eeuwen, zo niet millennia zal duren, zo kunnen zich ook op de oceanen van de ziel gigantische golf lengtes van godenresten hebben gevormd, ook al worden zij minder vaak opgemerkt. Hun ontgifting en recycling is theologisch, etnologisch, psychologisch, cultureel en esthetisch nog niet voltooid.'

Om er vervolgens toch maar het beste van te maken, vat Sloterdijk de oude religieuze verhalen op als poëzie, als een poging de 'hemel ter sprake te brengen'. Of dat helpt om de zin van het leven te ontmaskeren, in of juist buiten het werk, weet ik niet. Ook de Duitse filosoof is overigens weer eens zo druk met zijn provocatieve terzijdes dat hij het antwoord schuldig moet blijven. Maar dat een dergelijk denken onmisbaar is bij het formuleren van de linkse politiek van de toekomst, daar ben ik wel van overtuigd. Want als arbeid elke zin verloren heeft, hoe moet het dan met de partij die juist daaraan zijn naam ontleent?

Maarten van den Bos

POETIN, DE OORLOG EN ERASMUS

We zijn het snel eens: Poetin is een agressor met dictatoriale trekken en het moedige Oekraïense volk moet zo veel mogelijk gesteund worden, ook met wapens. De beelden van de slachtoffers van oorlogsgeweld, miljoenen op de vlucht uit kapotgeschoten steden, het vervult ieder weldenkend mens van woede en bitterheid. Hier moet vrijheid met hand en tand verdedigd worden. Tegenover een agressief en religieus gelegitimeerd nationalisme met afkeer van de kernwaarden van de democratische rechtsstaat. Toch worstel ik. Wat betekenen in zo'n situatie de ook door mij beleden christelijke kernwaarden? Het geloof dat de zachte krachten zeker zullen winnen aan het eind, hoop op blijvende vrede, in alles de liefde.

Zoals gezegd, ik worstel. Maar als Rotterdammer kan ik in ieder geval mijn vrome, wereldberoemde stadgenoot Erasmus raadplegen. Europeaan van het eerste uur. Ik loop regelmatig langs zijn standbeeld in het centrum van Rotterdam, zoals bekend door oorlogsgeweld verwoest. Het beeld van Erasmus dateert van 1622 en bestaat dus op de kop af vierhonderd jaar. Wat hij van de oorlog in Oekraïne vindt kan ik hem niet vragen. Gelukkig heeft de vrome Erasmus ons heel wat geschriften over oorlog en vrede nagelaten. Oorlog en twist was er ook in zijn tijd meer dan genoeg. Zowel binnen de ene katholieke kerk als tussen de natiën, met name tussen hun oorlogszuchtige leiders. Erasmus had een pesthekel aan die ook toen vaak gruwelijke oorlogen. Oorlogen waren per definitie onmenselijk en zeker ook onchristelijk. Volstrekt tegengesteld aan wat Christus had verkondigd en voorgeleefd. Tegenover oorlogszucht diende gelovige mens- en vredelievendheid in praktijk te worden

gebracht. Was Erasmus dus principieel pacifist? Nee, dat toch ook weer niet. Onder strikte voorwaarden was het voeren van oorlog toegestaan. Als noodzakelijk kwaad om slechtheid te bestraffen die anders onbestraft zou blijven. Om de eigen beschaving, het eigen geloof, van een wisse ondergang te redden.

Met de vraag wat dat concreet betekende worstelde Erasmus onder meer in zijn geschrift uit 1530 over een eventuele oorlog tegen de Turken (*Nuttige overweging inzake de vraag, of we een oorlog tegen de Turken moeten beginnen*). Moest het (in zijn tijd nog geheel christelijke) Westen de krachten bundelen om de Ottomaanse krijgsmacht terug te dringen? Een krijgsmacht die Constantinopel ten val had gebracht (1453), voor de poorten van Wenen had gestaan (1529) en die een stevige bedreiging van de Westers-christelijke waarden en belangen vormde. Het bijzondere van het geschrift is dat Erasmus poogt zich niet te laten vangen in een zwart-wit tegenstelling. Hij benadrukt twee dingen: vergeet niet dat ook de vijand uit mensen bestaat en ga zelf leven volgens je hoogste principes. Zouden we de tegenstander niet eerder verslaan door het dagelijks voorbeeld van een hoogstaande levenswijze dan door het zwaard?

Lastig genoeg, de wijze waarop Erasmus de vragen van oorlog en vrede concreet doordacht. De van christelijke normen en waarden doordrenkte vorstenspiegel die hij de machthebbers van zijn tijd graag voorhield bleek in de praktijk niet erg effectief. Zijn vroegmoderne tijdgenoot Machiavelli hield er een heel wat realistischer kijk op de politiek op na. Oorlog was zelfs als een kunstwerk in handen

Koen Holtzapffel is voorzitter van de Banning Vereniging.

van de eerezuchtige vorst. Maar in de worsteling met onze vijand hebben we niet alleen dit realisme maar ook het waardengedreven idealisme van Erasmus nodig. Concreet betekent dat hier en nu: de vijand niet demoniseren, Poetin niet en het Russische volk al helemaal niet. Al te scherpe oorlogsretoriek vermijden. Rusland niet alleen als vijand maar ook als buurman blijven zien van Oekraïne en heel Europa. Het contact met die buurman toch weer zoeken, niet uit zwakte maar uit kracht. Inclusief de kritische vraag aan onszelf of we voldoende zicht hebben op de diepere angsten en drijfveren van Rusland en daar in onze contacten rekening mee (willen) houden.

Erasmus worstelde met de oorlogen van zijn tijd en maakte zich daarmee bij velen niet erg populair. Zijn tijd is de onze niet en een christelijke natie zijn we al lang niet meer. Maar de vragen blijven en de oproep de vijand niet te ontmenselijken is nog steeds zeer actueel.

Jan Lucassen
foto: Peter Franken

WERKEN IS VOOR ZELFREALISERING MINSTENS ZO BELANGRIJK ALS VOOR NOODDRUFT

Historicus Jan Lucassen schreef het boek dat hij altijd al miste: de eerste echte wereldgeschiedenis van menselijke arbeid. Dit maakt *De wereld aan het werk* een unieke publicatie. Over werk vanaf de jager-verzamelaar tot de hedendaagse mens. Lucassen schreef het boek ook voor ons, om recht te doen aan de ervaringen van zo veel mogelijk werkenden, om ons te verenigen in een gevoel van lotsverbondenheid. Erkenning van het goed en kwaad dat uit arbeid kan voortkomen is nodig om de levens van werkenden voor de toekomst te beschermen en te verbeteren.

✂ **Door Evelien Polter
& Joke van der Neut**

In de geschiedenis van arbeid ziet Lucassen geen rechtlijnige evolutionaire lijnen. Ook geeft hij geen rigide scenario's voor de toekomst. Hij ziet wel een

historische lijn in het bestaan van drie cruciale elementen van arbeid: zinging, samenwerking en rechtvaardigheid. We worden mens van werken en samenwerken, als individu en als collectief. Daarmee is de ondertitel, 'de geschiedenis van de mensheid', plotseling geen overdrijving meer.

Deze empirische studie zet stilletjes grote ideologieën op hun plaats. Het begrip kapitalisme vindt de historicus niet altijd bruikbaar bij zijn analyse omdat het de werkelijkheid tekortdoet. Hij gebruikt de term wanneer die functioneel is, zoals bij zijn vooruitblik in het laatste hoofdstuk.

Een aantal cruciale elementen worden in de loop van zijn onderzoek duidelijk. Iets dat verschijnt, zoals een markteconomie tussen 500 voor en 500 na Christus, kan daarna ook weer voor vijf eeuwen verdwijnen.

Ook de aard en hevigheid van tegenbewegingen zijn niet gemakkelijk te voorspellen. Daarnaast constateert Lucassen wereldwijd een ongekend naar elkaar toegroeien van welvaartsniveaus en arbeidsbeloningen. Direct ziet hij hoe door de globalisering kapitaal zich aan de spelregels van de natiestaten onttrekt en hoe arbeid en de democratische besluitvorming op nationaal niveau daarvan de wrange vruchten plukken.

Voor Lucassen is dit boek niet een afgerond meesterwerk. Zo vertelt hij ons over het aanvullend onderzoek wat hij deed naar aanleiding van reacties. Aan de nieuwe Engelstalige pocketeditie (in het Angelsaksisch taalgebied is grote belangstelling voor zijn werk) voegt hij pas gepubliceerd onderzoek toe.

U draagt uw boek op aan de volgende generatie, uw kinderen en kleinkinderen, en noemt hen toegewijde werkers. Daar klinkt tevredenheid in door. Waarom leidt hun toewijding tot voldoening bij u?

Omdat ik zie dat ze aan hun werk plezier beleven en zelfrespect ontlenen en vanuit die inspiratie hun eigen kinderen goed opvoeden.

Er wordt vaak gezegd dat kinderen het beter moeten krijgen dan de generatie daarvoor. Is dat ook iets wat u nastreefde in de opvoeding van uw eigen kinderen?

Nee, dat kan in mijn geval niet. Ze kunnen misschien rijker worden maar beter kunnen ze het niet krijgen. Ik heb een fantastisch leven. Ik ben het eindproduct van een lange rij van sociale verbeteringen. Vanuit de mannelijke lijn gezien waren de Lucassens huiswevers. Eind zeventiende eeuw hadden die huiswevers daarnaast nog een paar hectare grond. De volgende twee generaties huiswevers waren in het bezit van steeds minder eigen grond. Dat eindigde bij mijn overgrootvader, die in 1880 stierf en de laatste huiswever van de Lucassens was. Hij moest concurreren met de weeffabriek. Hij stierf jong en zijn weduwe was daarna afhankelijk van de armenzorg. Dat was pure armoede. Mijn grootvader gaat daarom op elfjarige leeftijd van school om te gaan werken in de sigarenfabriek. Na een aantal jaren, tussen 1920-1940, kan hij een eigen sigarenfabriekje beginnen. Hij heeft twee zonen, onder wie mijn vader, die gehandicapt was aan één been, maar goed kon leren. Doordat mijn grootvader ambitieus was, mocht mijn vader naar de kweekschool. Hij werd onderwijzer. Ikzelf kon naar het gymnasium. In een paar generaties vond er in mijn familie, op het platteland van Midden-Limburg, een grote sociale stijging plaats. Die stijging kunnen mijn kinderen niet evenaren. Waar zij het van moeten hebben, is een perspectief op de toekomst. Ze moeten hoop hebben dat ze iets kunnen bereiken. Ze zijn met milieuvraagstukken bezig en een dochter heeft een gehandicapt kind en daar stopt ze samen met haar man al haar energie in. Mijn kinderen hebben iets om voor te leven.

Uw boek is eerst in een Engelstalige versie uitgegeven en oogste veel lof in het buitenland. 'Absolutely fascinating... Lucassen's own compassion shines through this magisterial book', schreef Christina Patterson in de Britse krant The Guardian. Was er ook kritiek op uw boek die u relevant vond?

Een van mijn stellingen is dat werken voor zelfrealisering minstens zo belangrijk is als voor nooddrift. In de discussie na het uitkomen van mijn boek hoorde ik vaak dat ik veel verschillende voorbeelden geef, maar dat deze mijn stelling alleen maar anekdotisch bewijzen. Naar aanleiding van die kritiek ging ik op onderzoek uit en stuitte op een aantal rapporten uit de jaren dertig van de vorige eeuw over werkelozen in het plaatsje Marienthal in de buurt van Wenen. Marie Jahoda deed in die jaren participierend onderzoek in dat fabrieksdorp, waar veel mensen werkeloos waren. Zij zag die mensen moedeloos worden. Marie Jahoda vroeg hen op te schrijven wat ze op een dag deden, dat bleek niet veel meer te zijn dan konijnen voeren en even in de krant kijken. Het gemeentebestuur besloot toen dat de bibliotheek gratis boeken mocht uitlenen. De eerste twee weken leende iedere werkeloze veel boeken maar daarna zakte het helemaal in elkaar. Het grote probleem bij die werkeloosheid was, naast armoede, dat mensen geen doel meer hadden in het leven. Doordat ze hun werk verloren, verloren ze ook hun zingeving en werden ze apathisch.

In dit verband citeert u Hannah Arendt: 'De zegen van arbeid is dat inspanning en bevrediging elkaar even snel opvolgen als het produceren en consumeren van de middelen van bestaan zodat geluk een bijkomstigheid is van het proces zelf, net zoals genot een bijkomstigheid is van een gezond lichaam.'

Wat Arendt schrijft moet je letterlijk nemen. De onmiddellijke bevrediging van genot, of het nou seks is of lekker eten, spreekt mij aan in dat beeld en dat dat bij arbeid ook zo is. Ik heb het zelf wel eens als ik een

schop in de grond steek, dan word ik van binnen blij. Dat is een lichamelijke sensatie, dat vind ik zo sterk aan het citaat van Arendt.

Had u bij het verschijnen van uw boek ook die genotservaring?

Ik heb altijd een moment van geluk als ik schrijf en ik op een bepaald moment tegen mijn vrouw zeg: 'En nu kan ik onder de tram komen'. Dat is op het moment dat ik denk dat mijn broer Leo, als hij zijn best zou doen, mijn werk kan afmaken.

Mijn boek geeft mij wel voldoening maar ik kan het nu ook weer niet zien als mijn meesterwerk. Ik zie het meer als voorlopig het beste, wat ik nu kan. In *De wereld aan het werk* formuleer ik een alternatief voor zaken waarover ik ontevreden was bij anderen. Vanaf het begin van mijn studie liet ik altijd alles aan mijn moeder lezen. Zij was een heel slimme vrouw die niet veel meer dan de lagere school had genoten. Zij gaf mij altijd fantastisch commentaar. Ze is vroeg gestorven, maar bij wijze van spreken schrijf ik nog voor haar. Ik wil iedereen die fatsoenlijk kan nadenken bereiken. En dat kan in mijn vak. Het is heerlijk om voor een gezelschap over werk te praten, want iedereen heeft ervaring met werk. Iedereen is deskundig.

U kiest ervoor om de begrippen kapitalisme en klasse niet te gebruiken omdat die begrippen hun oorspronkelijke analytische functie hebben verloren, namelijk het trekken van een scherpe lijn in de wereldgeschiedenis. Wilt u dit toelichten?

Ik heb daar sterk mee zitten worstelen omdat bijna al mijn collega's deze begrippen wel gebruiken. Ik hanteer ze niet omdat een groeiend aantal collega-historici klasse en kapitalisme ook constateerden in het Romeinse Rijk en de Middeleeuwen. Zij stelden vast dat we al duizenden jaren een markteconomie hebben, een economie waarin arbeid vermarkt wordt. Wat voegt het dan toe als je dat kapitalisme noemt? Bovendien zijn er bijna geen mensen die het woord kapitalisme gebruiken in positieve zin en als ze het gebruiken, dan

vooral om de uitwassen te benadrukken. Kapitalisme is daarmee een soort scheldwoord geworden. Dat betekent dat het al vijftienghonderd jaar hopeloos is. Wanneer je zegt dat het kapitalisme niet deugt, dan moet er een alternatief zijn. Ik zie dat alternatief niet. Klasse is een abstract begrip waar mensen zich niet mee identificeren. Piketty heeft heel helder aangetoond dat ongelijkheid bestaat, dat weten we allemaal. De vraag is wat doe je eraan?

Er zijn telkens ideologieën nodig om ongelijkheid te rechtvaardigen, schrijft u. Hoe komt u tot deze gedachte?

Mijn redenering is als volgt. We hebben achtennegentig procent van onze menselijke geschiedenis gewerkt in kleine wederkerige gemeenschappen van maximaal tweehonderd mensen. Tweehonderd mensen is een groep die wij met ons brein aankunnen, waar je elkaar kent en weet wat iedereen waard is en je elkaar kunt corrigeren. Zo kun je wederkerigheid in een kleine groep realiseren. Als dat ons achterland is, dan denk ik dat dat zit opgeslagen in ons sociale brein. We geven dat automatisch door aan de volgende generaties. Daarom hebben we problemen met grote ongelijkheid. Tegelijkertijd moet je constateren dat die ongelijkheid er iedere keer weer is. Hoe kun je dat verkopen? Aan de rest, of aan elkaar? Dat het normaal is? Daar hebben we een ideologie voor nodig. Die maakt het mogelijk om ermee te kunnen leven. Dat zie je al in Egypte, in een heel theocratisch systeem, maar ook in Babylonië. Zo'n ideologie houdt stand als men zorgt voor een goede verdeling van de overschotten. Daarin zit wederkerigheid. De enige uitzondering daarop zijn racistische regimes – zoals de apartheid of het kastesysteem – waarbij men stelt: luister eens hier, wij mensen zijn niet gelijk aan elkaar. Dat kastesysteem in India is het meest verontrustende omdat het, voor zover we dat weten, misschien al meer dan 1000 jaar bestaat.

Aan het einde van De wereld aan het werk komt u tot drie cruciale elementen van werk: zingeving, samenwerking en rechtvaardigheid. Het viel ons op dat u autonomie daarbij niet noemt.

Voor mij zitten autonomie, zingeving en zelfrealisatie heel dicht bij elkaar. Dat heb je in de huisindustrie, bij het ambacht, bij het boerenbedrijf en ook nog bij de coöperatieve onder-aanneming in de fabriek. In al die gevallen weten degenen die samenwerken voor een gemeenschappelijk inkomen wat iedereen waard is. De een spant zich meer in dan de ander, dat wil niet zeggen dat iedereen precies hetzelfde moet krijgen, maar binnen deze samenwerkingsverbanden ontbreken de grote beloningsverschillen die tussen werkgever en werknemer mogelijk zijn. De balans tussen inspanning en beloning noem ik wederkerigheid. Eind negentiende eeuw, bij de invoering van de lopende band, gaat dat verloren.

Hoe bent u tot het inzicht gekomen dat werk niet alleen buitenshuis plaatsvindt?

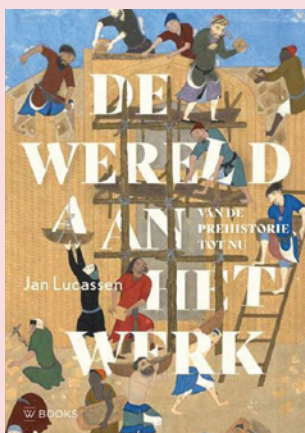
Ik ben specialist in de geschiedenis van arbeid en arbeidsmigratie in West-Europa en India. Vanaf 1988 ben ik verbonden aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam, waar ik de onderzoeksafdeling opzette en sinds mijn pensioen werk als fellow. In 1998 verscheen *Work under Capitalism* geschreven door vader en zoon Tilly. Daar hebben we als instituut consequenties uit getrokken. Met mijn collega's stapten we af van de enge aanpak, waarbinnen arbeidsgeschiedschrijving zich bijna volledig toespitste op het lot van fabrieksarbeiders. Wij stelden toen vast dat werk niet alleen van toepassing is op landbouwers en fabrieksarbeiders, maar ook op huisvrouwen. Onze definitie van werk is: elke menselijke inspanning die gebruikswaarde toevoegt aan goederen en diensten. Daar past ook huishoudelijk werk onder.

Bij de presentatie van het boek pleitte hoogleraar arbeidsverhoudingen Paul de Beer voor het basisinkomen. U stelde toen voor om daar nog maar eens goed over nadenken. Waar bent u bang voor?

Met name in Engeland leeft die discussie over het basisinkomen heel sterk. En je hebt zelfs hele rechtse politici in Amerika die er voor zijn. Bij een basisinkomen zijn mensen niet afhankelijk van een uitbuitende baas, maar van een bureaucratie, die zich bemoeit met de financiën van individuele huishoudens, zoals bij de toeslagenaffaire. En doe daar als individu maar eens wat aan. Je kunt nog beter een baas schofferen of een staking beginnen dan afhankelijk te zijn van bureaucraten. Je kunt niet zeggen: nou gemeente A het is hier helemaal niks, dus ik ga naar gemeente B. Wanneer we het over autonomie hebben in afhankelijkheidsrelaties, dan geldt bij werknemerschap dat de mens kan zeggen: oké, bij baas of organisatie A bevalt het me niet, dus ga ik naar B.

Aan de ene kant bent u hoopvol door de in ons DNA opgeslagen wederkerigheid, maar aan de andere kant schrijft u: 'Globalisering betekent een uitholling van de democratische besluitvorming op nationaal niveau. Het kapitaal onttrekt zich aan de spelregels die binnen de natiestaten zijn afgesproken. (...) Waar kapitaal het nationaal contract opzegt, plukt arbeid de wrange vruchten.' Dat klinkt verontrustend.

Een nationale gemeenschap hoeft niet per se (zoals de laatste tientallen jaren gebruikelijk) de ideologie aan te hangen dat de markt alles zal regelen. We hebben positieve historisch voorbeelden dat het anders kan. En die voorbeelden zien we nu internationaal, zoals afspraken tegen de belastingontduiking. Dat vind ik hoopvol. Er zijn mensen die zeggen: ben je niet erg optimistisch? Ja, dat ben ik van aard. Maar het is ook een sociale plicht tegenover mijn kinderen en hun nageslacht om optimistisch te zijn. Daarnaast is optimisme ook een overlevingskracht. Als je terugkijkt hoe de sociaaldemocratie de achturige werkdag, het verbod op kinderarbeid en de realisering van de verzorgingsstaat tot stand heeft gebracht, dan krijg ik daar tranen van in mijn ogen. Daar hebben wij zo van kunnen profiteren. Dan moeten we toch minstens een beetje onze hersens gebruiken en ons best blijven doen om goed na te denken over hoe het beter en anders kan.

In De wereld aan het werk beschrijft historicus Jan Lucassen het verhaal van de werkende mens. Deze eerste wereldgeschiedenis van menselijke arbeid volgt hoe de prehistorische jager-verzamelaar zich ontwikkelde tot de hedendaagse mens. Deze geschiedenis wijst ons de weg naar het begrijpen van de rol van werk in onze samenleving. Volgens Lucassen werken we niet alleen om te leven, maar is het ten diepste een manier waarop we uitdrukking geven aan onze identiteit en behoeften. Dat doen we door samen te werken met anderen, net als ooit de jager-verzamelaars.

Van China en India tot Afrika en Europa, overal wordt gewerkt. Dichtbij huis in het huishouden, maar ook in stammen, steden en staten. De verdeling van arbeid tussen mannen, vrouwen en kinderen, de rol van geld en de collectieve vereniging van arbeiders komen aan bod. Lucassen staat stil bij de impact van slavernij en migratie. De wereld aan het werk is een bijzonder boek dat in de internationale pers lovend is ontvangen.

Jan Lucassen promoveerde in 1984 aan de Universiteit Utrecht op een proefschrift over arbeidsmigratie in Europa tussen 1600 en 1900. Van 1988 tot 2000 was hij onderzoeksdirecteur bij het Internationale Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam. Van 1990 tot 2012 was hij bovendien hoogleraar internationale en comparatieve sociale geschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Naast De wereld aan het werk (2021) schreef hij onder meer met zijn broer Leo Vijf eeuwen migratie (2018) en Migratie als DNA van Amsterdam, 1550 – 2021 (2022).

AMBTELIJK SECRETARIS BANNING VERENIGING (20-24U/WK)

In verband met het vertrek van de huidige secretaris zoekt de Banning Vereniging per juli 2022 een ambtelijk secretaris (20-24u/wk). Uiterste startdatum is 1 september.

Banningvereniging

De Banningvereniging organiseert activiteiten op het snijvlak van levensovertuiging, religie en sociaaldemocratie. De Banningvereniging heeft een dagelijks en een algemeen bestuur dat samen met de leden de agenda voor de vereniging bepaalt. De ambtelijk secretaris doet het uitvoerende en voorbereidende werk voor de vereniging.

Taken

De ambtelijk secretaris organiseert de Banningleergang (tweemaal per jaar 4-weekse cursus) en de Banningprijs (tweejaarlijkse essayprijs). Ook organiseert hij/zij vergaderingen en bijeenkomsten, bereidt die inhoudelijk voor, verzorgt de werving en de publiciteit en doet daarvan verslag voor interne en externe doeleinden. De ambtelijk secretaris is redacteur van het ledenblad Tijd&Taak (viermaal per jaar), van de digitale nieuwsbrief (tienmaal per jaar) en de website van de vereniging. De ambtelijk secretaris draagt zorg voor de financiële administratie en de ledenadministratie. Daarnaast is er ruimte voor het opzetten van nieuwe projecten en het publiceren van artikelen.

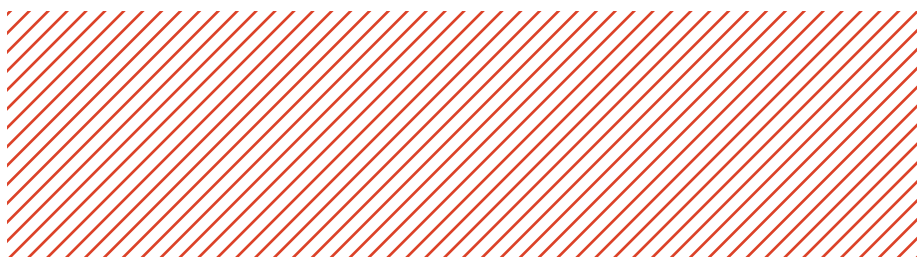
Profiel

- Is betrokken bij en heeft kennis van levensbeschouwing en sociaal-democratische politiek;
- is in staat om daaraan een inhoudelijke bijdrage te leveren;
- kan gesprek en dialoog actief bevorderen;
- heeft aantoonbaar een goede pen en is mondeling vaardig (onder andere i.v.m. modereren activiteiten);
- heeft (online) redactionele vaardigheden;
- is initiatiefrijk, werkt zelfstandig en heeft tegelijk een dienstbare houding;
- heeft ervaring en affiniteit met het samenwerken met vrijwilligers;
- is graag de spin in een netwerk;
- houdt secuur de financiële en ledenadministratie bij.
- De functie neemt gemiddeld 2,5-3 dagen per week in beslag. Werkplek is in overleg. Het bruto voltijdssalaris bedraagt €4424,33 (inclusief vakantiegeld). Reiskostenvergoeding is mogelijk op basis van declaratie.

Solliciteren

Uit je sollicitatiebrief en je cv blijkt overtuigend dat je voldoet aan bovenstaand profiel. Uiterlijk 1 september kun je starten. Stuur je sollicitatie voor 1 juli 2022 t.a.v. van 'Sollicitatiecommissie secretaris' naar info@banningvereniging.nl.

Voor vragen kun je contact opnemen met de huidige ambtelijk secretaris Maarten van den Bos via mvandenbos@banningvereniging.nl of 06 242 047 51.

ONGEKENDE DADENDRANG EN DODELIJKE VERLAMMING

Wat staat de leiders en burgers van de Europese Unie te doen na de Russische inval in Oekraïne? Miriam Struyk van vredesorganisatie PAX pleit voor verregaande herbezinning en de terugkeer van de EU als waardengemeenschap.

∞ Door Miriam Struyk

Dogmatikon zong Olena Hantsyak-Kas'kiv op 23 december 2021 bij de kerstviering van PAX. Haar emotie en kracht spatte van het scherm en ik was ontroerd. Ontroerd dat we met zulke sterke partners in conflictgebieden mogen werken. Mensen met wie we de wens tot vrede en gerechtigheid delen. Partners, dat begrip staat ook voor gezamenlijkheid en solidariteit. En toch voelde ik een ongemak kijkend naar Olena, want al zingende hield zij in haar handen de Oekraïense vlag. Vlaggen roepen bij mij, als Nederlandse, een vervreemdend gevoel van patriottisme op. Als PAX staan we toch voor waarden? Worden die gesymboliseerd door een nationale vlag?

Maar ruim twee maanden later laat ik me tijdens een bijeenkomst bij het beeld 'De verwoeste stad' van Zadkine in Rotterdam de Oekraïense vlag opspelden. Vredesactivisme en vlaggen gaan opeens wel samen. En waarden van vrijheid en democratie worden nu gesymboliseerd door blauw en geel. Olena had dat als Oekraïense burger eerder door dan ik. Wat hebben we

nog meer gemist in deze opbouw naar ongebreidelde Russische agressie? En wat kunnen we met die wetenschap doen?

Poetin is zeer consistent geweest in zijn uitspraken over de terugkeer van het groot Russische rijk. Poetin is ook consistent geweest in zijn nietsontziend en barbaars geweld. Van Tsjetsjenië en Georgië tot aan Syrië. Een leider die Assad actief steunt en burgers in Aleppo bombardeert met vatenbommen. Die de tactiek van de tweede strike hanteert: ziekenhuis bombarderen, wachten tot hulptroepen arriveren en dan een tweede bom laten vallen. We wisten dit. We documenteerden dit. We klopten aan in Den Haag, Brussel en New York om steun te vragen voor de burgers in Syrië. De parallellen tussen het leed in Syrië en Oekraïne, maar ook de gehanteerde oorlogsstrategieën – denk aan uithongering en deportatie – zijn één op één op elkaar te plakken. Hoe konden we denken dat Poetin Oekraïne niet binnen zou vallen?

Na de Russische invasie in 2014, de bezetting van de Krim en de (militaire) steun aan opstandelingen in delen van de Donbas, is PAX met partners als Olena en vele anderen gaan werken aan vrede en dialoog. We probeerden de uitvoering van de Minsk-akkoorden te beïnvloeden, onderzochten de impact van explosieve wapens en de gevaren voor het milieu en de leefomgeving van burgers in het zwaar geïndustrialiseerde Oekraïne. Maar het Westen had de inval in 2014 al vrij snel geaccepteerd. De Minsk-akkoorden leken een formaliteit. Een bezwering, zoals het maar al te vaak gaat bij conflicten die we definiëren als

'bevroren'. Een vleugellamme missie van ovse (Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa) complementeerde deze bezwering.

Bevroren? Vraag dat maar aan de burgers wonend nabij de zogeheten line of contact, waar vrijwel dagelijks beschietingen plaatsvonden. Ook toen wij in het Westen de bezetting al min of meer hadden geaccepteerd en ogenschijnlijke stabiliteit verkozen boven vrede. Nederland had weliswaar oog voor Oekraïne, mede dankzij de verschrikkelijke MH17-aanslag, maar ondersteunde Russische oligarchen door middel van belastingwetgeving, kocht Russische olie en gas in en vervolgt nog altijd niet de Nederlandse bedrijven die meewerkten aan de bouw van de symbolisch zo belangrijke brug die Rusland met het bezette Krim verbindt.

Van kennis tot actie?

Kortom, we wisten het. Maar wat het geweld betekende en dat een agressie-oorlog op Europees grondgebied ook in de eenentwintigste eeuw mogelijk was, dat besef lieten we nooit helemaal toe. Dat is menselijk. Veel Oekraïense burgers dachten ook tot op het laatst dat het niet zou gebeuren. Hoop sterft het laatst, zeggen ze. En misschien kwam het ons, onbewust, ook beter uit om te denken dat het niet zou gebeuren. Rationalisatie volgens ons eigen denkraam. Zoals we in de jaren negentig er niet aan wilden dat er oorlog zou uitbreken in Joegoslavië. Omdat we de kracht van het etnisch nationalisme niet (h)erkenden. Net zo hebben we in het Westen de afgelopen jaren het revanchisme van Poetin niet goed durven te duiden. Dachten we dat hij weliswaar in Tsjetsjenië, Georgië en Syrië oorlogsmisdaden pleegde, maar dat hij dit zo dicht

Een inwoner van Kyiv probeert op te ruimen na een Russische kruisraket
Foto: Anton Skyba voor The Globe and Mail

bij de NAVO en de EU niet zou durven? Wat niet in ons denkraam past, zien we niet als de bedreiging die het is. Zo hebben we ook Trump en de steun voor hem onderschat, net zoals het risico van de Brexit en de gevolgen hiervan voor de vrede in Noord-Ierland.

Op 24 februari begon de voor-
spelde maar toch nog onverwachte
invasie. Oekraïne was militair beter

voorbereid dan velen gedacht hadden. Het Westen daarentegen leek, ondanks waarschuwing van de Verenigde Staten, niet voorbereid. De eerste dagen leek de EU op steroïden te draaien. De veroordelingen waren eensgezind en ferm. Er kwamen ongekeerde harde sancties. Er kwamen wapenleveranties. En vluchtelingen werden ruimhartig ontvangen met recht op gezondheidszorg en werk. Onze partners

in Syrië hekelden deze hypocrisie, maar waren ook solidair met de burgers in Oekraïne. Veelzeggend is dat de bekende *White Helmets*, de Syrische NGO die burgers na een aanval te hulp schiet, hun lessen vanuit Syrië nu deelt met Oekraïense organisaties.

Deze ongekeerde ferme taal en daadkracht vanuit het Westen verhulde ook wat er niet gebeurde.

Miriam Struyk
foto: Bob Karhof

Sancties kunnen in theorie werken. Maar het blijft een assumptie voor de lange termijn. Zeker omdat we de oorlogsmachine via olie- en gasbetalingen nog blijven financieren tot eind 2022. Ook het aanpakken van de oligarchen die via de Nederlandse Zuidas hun bezit jarenlang hebben veiliggesteld loopt traag. Zo snel als de rode loper voor hen werd uitgerold, zo langzaam wordt die weer opgerold. Het gezicht van Rutte tijdens de lezing van Hans Goedkoop op 4 mei, waarin hij fijnzinnig wees op dit punt, sprak boekdelen. Rutte die overigens wel op heel Nederlandse wijze duidelijk maakte waarom een EU-lidmaatschap voor Oekraïne nog ver weg is. Misschien heeft hij gelijk. Misschien niet. Maar waarom stelt Nederland als één van de weinige EU-landen dit zo hard en publiekelijk?

Op basis van het VN-Handvest zijn wapenleveranties aan Oekraïne legitiem en ze zijn noodzakelijk voor Oekraïne in haar zelfverdediging. In het begin leken de leveranties de oorlog – en daarmee het burgerleed – hooguit te verlengen. Sinds april worden er echter ook zwaardere wapens geleverd en lijkt de uitkomst van de oorlog meer ongewis. Maar de retoriek waarmee nu gesproken wordt over winnen en verliezen, verhult soms de bittere werkelijkheid van Oekraïense doden. Net als die van de vele gesneuvelde Russische soldaten. In een oorlog zijn er nooit winnaars.

Wat in al die dadendrang bijna geen aandacht kreeg, was de snelheid waarmee het Westen aangaf onder geen beding zelf *boots on the ground of planes in the air* in te zullen zetten. Waar Poetin ongekend snel escaleerde en de nucleaire kaart op tafel legde, legde het Westen ongekend snel al haar kaarten open op tafel door militair ingrijpen uit te sluiten. Het *leading from behind* principe van Obama, werd zo nog cynischer: we steunen Oekraïne zonder zelf een stap naar voren te zetten. Deze snelle beslissing van het Westen is betreurenswaardig. Militair ingrijpen door het zwesten is altijd – en ook in deze context – complex en zeker niet per definitie een goede zaak, over effectiviteit en haalbaarheid valt veel te twisten. Maar het gaf Poetin vrij spel in een heel vroeg stadium van de oorlog.

De weerbarstigheid van humanitaire interventies is bekend en de schandelijke wijze waarop ‘wij’ Afghanistan hebben verlaten symboliseert dit. De gevolgen van de NAVO-missie *Unified Protector* in

Libië in 2011 heeft de politieke wil om burgers in conflictgebieden desnoods met militaire middelen te beschermen, verder verlamd. En op dit moment, ondanks de smeebedes van Zelensky, wordt er in het geheel niet gesproken over het afdwingen van humanitaire corridors om burgers te evacueren uit bijvoorbeeld Marioepol. Wordt er niet gedacht over het instellen van veilige zones in het westen van Oekraïne. Wordt er niet gesproken over marineschepen om Odessa te beschermen.

De nucleaire kaart van Poetin overstemt ons denken. Want wie bepaalt of het Westen in oorlog is met Rusland? We verschuilen ons achter het concept dat we formeel niet in oorlog zijn en niet willen zijn uit angst om een nucleaire aanval te provoceren. Maar in de praktijk leveren we wapens, verstrekt onder andere de Verenigde Staten *real time intelligence* aan Oekraïne over Russische doelwitten en worden Oekraïense militairen getraind. Waar en wanneer ga je de streep over van ondersteuning naar actieve oorlogsdeelname? Het is Poetin die dat bepaalt. Hij heeft de *definitievormacht*. Ons denken lijkt verlamd te zijn, omdat Poetin het kader bepaalt. We kunnen en moeten wellicht tot de conclusie komen dat het instellen van een *no-fly zone* of het militair afdwingen van humanitaire corridors niet mogelijk of haalbaar is, omdat de gevaren op nucleaire escalatie daarmee te groot worden. Maar laten we dat doen op basis van onze eigen afweging en niet omdat we op dag twee van de oorlog hebben gezegd dat dit geen optie is. We moeten altijd blijven zoeken naar betekenisvolle initiatieven, met niet-militaire en waar nodig

militaire middelen, die in de lijn met bevordering van *human security* mensenlevens kunnen redden.

Van korte-termijn-actie tot langetermijnstrategie?

Op korte termijn moeten er zoveel mogelijk burgers beschermd worden. Maar tot op de dag van vandaag is het lastig een langtermijnstrategie te zien in de reactie van het Westen. Is de strategie gericht op het verdrijven van de Russen uit geheel Oekraïne, al dan niet inclusief de Krim? Of is het gericht op een snelle wapenstilstand? En zo ja, wie gaat die handhaven? En hoe zorgen we ervoor dat een eventuele wapenstilstand en vredesakkoord dit keer niet het eindstation is, maar juist het begin van een rechtvaardige vrede? Onze ervaring in bijvoorbeeld Zuid-Soedan, Colombia of Bosnië leert dat gemankeerde vredesakkoorden de toekomst vaak in de weg zitten.

Wat de strategie ook is of wordt, de EU moet een leidende positie durven innemen. De huidige retoriek moet worden omgezet in een langetermijnstrategie. De ongekende snelheid waarmee nu grote bedragen worden vrijgemaakt voor defensie en wapens moet gepaard gaan met een langetermijnstrategie voor de geopolitieke rol van de EU en het bijbehorend Europees veiligheids- en defensiebeleid. Het onlangs verschenen strategisch kompas is hier een eerste aanzet toe. Maar, zo laat het recente (en in onze ogen discutabele) Europese instrument *European Peace Facility* zien: transparantie en publiek debat zijn cruciaal. Een gemeenschappelijk defensie- en veiligheidsbeleid kan alleen succesvol zijn als er ook een sterker buitenlands beleid is.

Dat betekent meer ruimte en geld voor diplomatie, voor internationale samenwerking én democratie. Meer geld voor defensie had Poetin niet weerhouden om 24 februari Oekraïne binnen te vallen. Maar een sterkere focus op democratisering en ondersteunen van Russische activisten en oppositie, in woord en daad, had wel verschil kunnen maken. Poetin is waarschijnlijk banger voor democratie dan voor wapens.

Te lang heeft de EU haar waarden niet centraal gezet, maar vermeende stabiliteit. Er zijn nu kansen. De EU is immers altijd sterk als het gedwongen wordt te reageren op grote crises. En de huidige oorlog dwingt de EU om terug te gaan naar haar oorsprong: dat van een vredesproject. Om dit waar te maken, moeten de lidstaten en hun burgers werk maken van een sterke, door waarden gedreven unie die ook een geopolitieke vuist kan maken. De EU zal perspectief moeten bieden aan landen in de Westelijke Balkan (waar het ongelofelijk rommelt mede dankzij Rusland), aan Oekraïne en wellicht aan Moldavië en Georgië. Zij moet, in haar zoektocht naar olie en gas, niet in zee gaan met dictatoriale regimes, maar zal nog meer moeten inzetten op de uitvoering van de *Green Deal*. Zij zal meer werk moeten maken van Europese defensiesamenwerking met de bijbehorende visie en strategie. Mede omdat het van belang is om minder afhankelijk te zijn van wie er in het Witte Huis woont. En tegelijkertijd zal de EU harder moeten werken aan nucleaire ontwapening en non-proliferatie en haar inzet op de Iran-deal moeten prioriteren. Kortom, het is de hoogste tijd voor een herbezinning. Een herbezinning waarbij ook burgers

inbreng hebben. Hopelijk laat Ursula von der Leyen in september 2022 zien dat de EU de uitkomsten van de onlangs afgesloten burger-raden voor de conferentie over de toekomst van Europa serieus neemt.

Poetin heeft Oekraïne tot een politieke natie gemaakt. Het is aan Europese burgers om te zorgen dat de EU weer een waarden-gemeenschap wordt, met een sterk Europees defensie- en veiligheidsbeleid en een strategisch beleid op klimaat, migratie, democratie én vrede, ook op ons eigen continent.

Maar ook een vredesorganisatie als PAX moet aan de bak. Niet alleen de EU, maar ook PAX heeft achterstallig onderhoud te doen. Naast het ondersteunen van partners in conflictgebieden moeten we ons herbezinnen op onze rol in Europa. Vrede in Europa is alleen mogelijk als organisaties, kerken en burgers met elkaar in gesprek gaan en werken aan een nieuw narratief van democratie versus autocratie en van veiligheid voor eenieder. We moeten met elkaar invullen wat het Europese vredesproject moet zijn. In september staat de jaarlijkse nationale Vredesweek daarom in het teken van Generatie Vrede, waarbij we breed de samenleving uitnodigen om in actie te komen voor vrede, ver weg en dichtbij. Want het is hoog tijd om met elkaar de Nederlandse én Europese vredesbeweging nieuw elan te geven. Met als droom dat mensen als Olena ooit de Europese vlag hoog kunnen houden en we met haar vrede op ons continent vieren.

Miriam Struyk is werkzaam als Directeur Programma's bij vredesorganisatie PAX. Dit essay werd afgerond op 14 mei 2022.

GELIJKE KANSEN

Burgemeester Jan Hamming (PvdA) las in het kader van het Nationale Voorleesontbijt voor aan groep 7 van basisschool De Pionier in Wormerveer. De kinderen zaten aan lange tafels, waar ze een lekker ontbijt voor zichzelf konden maken terwijl de burgemeester voorlas. Daarna ging hij in gesprek met kinderen, leerkrachten en ouders over de omstandigheden waarin de kinderen opgroeien. Josien Polter, de directeur van de school, vertelde dat geldgebrek een belemmering is in de ontwikkeling van een aantal kinderen. Armoede leidt vaak tot spanningen en stress in het gezin. Als ouders in de overleefstand staan, met banen waarmee ze het hoofd amper boven water kunnen houden, ontbreekt vaak tijd en aandacht voor wat helpt om hun kinderen te doen groeien. Dan is concentreren op school lastiger.

De Pionier staat in een buurt van Zaanstad waar het gemiddelde inkomen rond de 23.000 euro ligt. Andere buurten zijn veel rijker. Aan de school zelf is dat ook te zien. De ramen hebben enkel glas en het schoolplein loopt na een regenbui onder water. Gescheiden wonen betekent ook gescheiden naar school gaan. Burgemeester Hamming vroeg hoe hij de school kan ondersteunen. De wens van de school is dat de gemeente als eerste wat aan het plein gaat doen, want naast de wateroverlast en de losliggende tegels wordt het na schooltijd als hangplek gebruikt. Dat geeft veel rotzooi.

De school doet een beroep op het Jeugdeducatiefonds, waarvan Hans Spekman voorzitter is. Dit fonds is er voor basisscholen waar geldgebrek een belemmering is voor de ontwikkeling van kinderen. Op de Pionier wordt het geld gebruikt om extra boeken voor de schoolbibliotheek te kopen. En met hulp van het fonds krijgen alle kinderen van de school een uur per week judoles, waar ze naast het lekker bewegen ook leren om met respect en zelfbeheersing om te gaan met andere kinderen. Toen een van de kinderen uit groep 8 niet mee kon op kamp omdat hij geen fiets had, werd er een fiets gekocht. Eveneens kwam er geld voor laptops tijdens de coronapandemie.

De aanvragen om in aanmerking te komen voor het fonds lopen altijd via school. Of het nu gaat om de judolessen voor alle kinderen of de fiets voor één van hen. Bij de aanvraag voor andere financiële ondersteuning moeten ouders zelf bij de gemeente geld aanvragen. De gemeente verwacht dat zij dan alles laten zien: loonstroken, bankafschriften, uitkeringsgegevens. Dat willen veel ouders niet. Uit schaamte. Of omdat ze de bureaucratie wantrouwen.

Scholen met gedreven leerkrachten en onderwijsondersteuners, zoals basisschool De Pionier, zien de potentie van de kinderen. Bij sommige kinderen moet je er eerst veel in stoppen, omdat ze van huis uit minder meekrijgen. Daarom moet er blijvend meer geld naar scholen met kinderen die leven in armoede. De leus: 'ongelijk investeren voor gelijke kansen' staat in het regeerakkoord. Juist voor de kinderen van De Pionier kan dat niet wachten.

Tekst: Evelien Polter

Beeld: Paul te Stroete

VERGETEN MEESTERS

Soms zet de achterflap van een boek je op het verkeerde been. In *Vergeten meesters* van Daniël Rovers volgt de lezer ‘aan de vooravond van een wereldwijde calamiteit’ vijf rondleiders uit het hoofdstedelijke kunstmuseum een dag lang bij al hun bezigheden. Ik bleef maar wachten op die calamiteit, maar om het boek te waarderen was dat volstrekt onnodig. Want Rovers’ kracht zit in de mix van humor, maatschappijkritiek en een liefdevolle en precieze schets van zijn personages.

✂ Door Naomi Woltring

In een prachtige proloog wil de megalomane onderdirecteur van het Dumas (Rijksmuseum Dutch Masters) bezoekers met een audiohelm (oortjes en google glass in een helm) kunst anders laten beleven. Hun de ervaring bieden zelf door een schilderij te lopen en via een algoritme familiefoto’s te koppelen aan de schilderijen om zo de kunst

dichterbij te brengen. Ondertussen probeert rondleider Margreet als doorgewinterde docent vooral de eigen verbeeldingskracht van de deelnemers aan haar rondleidingen aan te spreken. Probeert Heribert, ondersteund door een paar borrels, niet overmand te worden door het verdriet om zijn overleden moeder. Spreekt Pina, die met een angststoornis thuiszit, in haar eigen bezemkaststudio de teksten voor de audiohelm in. Piekert Rehab op weg naar haar werk over de saaie fietstochten met man en kind en vraagt zich af wanneer je weet dat je wil scheiden. Monstert Wallerand zijn slechte huid in de spiegel van de kamer die hij als veertiger nog steeds bewoont – met een flexcontract zit een eigen huis er niet in – en zet zich schrap om weer een dag de blikken van anderen te trotseren. Allemaal vinden ze in hun werk even vervulling, worden kort opgetild naar een moment waarin ze één zijn met wat ze doen zonder erover te piekeren. Op zo’n moment bieden ze de bezoekers

Amsterdam dan eenmaal door de golven is verzwolgen, valt er al zwemmend in het troebele Noordzeewater weinig te zien van de ‘met mossels beklede grachtenpanden’. Gelukkig werd ‘nabij de Loonse en Drunense Duinen [...] een metersdiep bassin geopend, alwaar betalende bezoekers in opgewarmd zwembadwater tussen nagebouwde ruïnes uit de verzonken Hollandse binnensteden mochten snorkelen’.

Meer dan om de maatschappijkritiek aan zich draait het, net als in eerder werk van Rovers, om de personages. Hoe ze verzeild geraakt zijn in hun leven, hoe ze vooruitstruikelen. Hun onvermogen keuzes te maken. Verandering willen, maar niet weten hoe. ‘Denken kwam vaak neer op intensief en van heel dichtbij de menselijke domheid beschouwen’, analyseert Wallerand. Rovers schetst het met mildheid en mededogen, zonder te oordelen. Hij maakt van niemand een karikatuur. Ook niet van de angstige Pina, al werd ik erg benauwd van het hoofdstuk over haar angstdagboek, en ook niet van de alcoholische Heribert. In het boek lees ik vooral over aandacht voor mensen en het belang van echt kijken en luisteren naar anderen. Humanisme zo je wil.

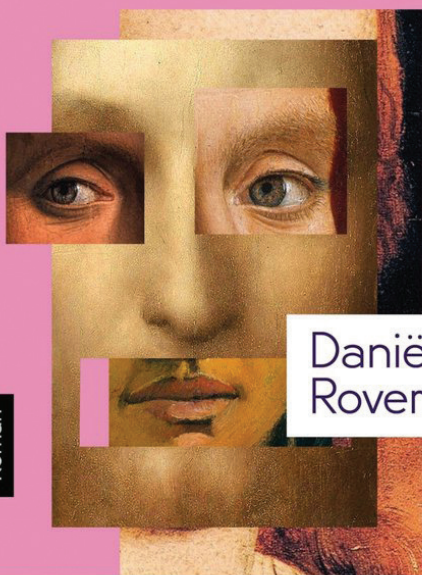
In een recensie vraagt de Vlaamse literatuurcriticus Hans Vandevoorde zich af of het boek een ‘Great Dutch Novel’ is, wat haast automatisch een vergelijking met die auteur van ‘Great American Novels’ Jonathan Frantzen oproept. Waar ik bij Frantzen altijd wat moeite heb om me aan zijn personages te hechten omdat ze ook weerzin en irritatie oproepen, wil je bij Rovers’ personages liever een arm om ze heen slaan, ze aanmoedigen of een dag met ze optrekken. Dat is een kunst. Het doet je wel afvragen waarom een zo goede schrijver niet een iets betere drukproefcontrole had mogen ontvangen van zijn uitgever. De zetfouten – woorden ten onrechte aan elkaar, soms een verdwaalde letter – waren onnodig afleidend.

Daniël Rovers, Vergeten meesters, 2022

van het museum een ervaring die de audiohelm niet kan overtreffen.

De maatschappijkritiek zit in het boek verweven. Flexcontracten, eenzaamheid, massatoerisme, klimaatverandering, verbeelding die wordt overgenomen door algoritmes. Maar het boek leest niet als een politiek pamflet. De stijgende zeespiegel, hun precaire werk. De hoofdpersonen observeren het en passen hun verwachtingen erop aan, zoals in deze humoristisch-dystopische klimaatfantasie van Wallerand: ‘Er zouden plannen gesmeed worden om het Dumas naar Eindhoven te verhuizen en het Paleis op de Dam zou moeten hopen op een plekje hoog en droog in het Arnhemse Sonsbeekpark’. En als

WERELDBIBLIOTHEEK

Daniël Rovers

Roman

Vergeten meesters

WAKKER

ACTIVITEITEN

vanaf 13 februari

Podcast 'Als geschiedenis in je opstaat'

Hoe werkt het koloniale verleden door in het heden? Marjolijn van Heemstra en Iris van Santen, projectleider bij het Rijksmuseum en familie van Hans van Santen uit de tentoonstelling, onderzoeken deze vraag. Over pijn, verdriet en de intergenerationele doorwerking daarvan. In samenwerking met VPRO, OVT, NPO en Stichting Marjolijn van Heemstra.

maart

Films rond de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd

Serie filmvertoningen met sprekers in EYE Filmmuseum waarin de verbeelding van de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd vanuit meerdere perspectieven wordt belicht, van de gerestaureerde Indonesische speelfilm *Lewat Djam Malam* (1954) tot en met *De Oost* (2020).

13 maart – 10 en 24 april – 22 en 29 mei

Workshops 'Ik schrijf je'

Je gaat jouw eigen brief schrijven onder begeleiding van Dido Michielsens. Je leert over opbouw, nuances in je toon en gedachten te verhelderen. Wat vertel je direct, wat lees je tussen de regels door? Amsterdam: Rijksmuseum. In samenwerking met Schrijversvakschool.

24 maart

Het belang van *Revolusi!* nu en straks

In de tentoonstellingen *Ons land* in Museum Sophiahof en *Revolusi!* geven persoonlijke verhalen inzicht hoe de revolutie mensenlevens heeft gevormd. We spreken met jongvolwassenen waarom het belangrijk is de geschiedenis te leren én te blijven doorgeven.

Gasten: Jasper Albinus, Denise Aznam, Jeroen Krul, Francesca Pichel.

Moderator: Lara Nuberg

Den Haag: Museum Sophiahof, Indisch Herinneringscentrum en Maluku Historisch Museum

27 maart

Hoe de revolutie mensenlevens bepaalde

Talkshow met conservatoren *Revolusi!*, Nancy Jouwe, Susan Legêne, Ronald Nijboer, David Van Reybrouck, DJ Sekan, Feba Sukmana.

Voertaal: Nederlands, Engelse ondertiteling.

Presentatie: Griselda Wilemans

Live stream met publiek

Amsterdam: Pakhuis de Zwijger

16 april

Revolusi op de Molukken

Korte lezingen, videoportretten, interviews, spoken word en gesprek over nationalisme op de Molukken, het streven naar onafhankelijkheid en de strijd tussen twee geloven.

Gasten: Tjalling Bouma, Tjitske Lingsma, Wim Manuhutu,

Emerson Terinathe.

Moderator: Lara Nuberg

Assen: Drents Museum

22 mei

Indonesische kunst en kunstenaars

Korte lezingen, videoportretten, interviews, muziek en gesprek over welke rol kunstenaars spelen in politiek en geschiedschrijving. Hoe hebben Indonesische kunstenaars de revolutie verbeeld en mede-vormgegeven?

Gasten: Robin Block, Merapi Obermayer, Aminudin TH Siregar,

Kerstin Winking.

Voertaal: Engels.

Moderator: Sadiyah Boonstra

Maastricht: Bonnefanten Museum

Onderwijs

Voor het Voortgezet Onderwijs en MBO wordt in samenwerking met onze partner ThiemeMeulenhoff en Indisch Herinneringscentrum (IHC) digitaal lesmateriaal gemaakt dat aansluit bij het curriculum: thiememeulenhoff.nl/revolusi (binnenkort beschikbaar).

Kijk voor het volledige programma op

rijksmuseum.nl/revolusi

In samenwerking met programmeurs Sadiyah Boonstra en Maria

Rey-Lamslag en genoemde locaties. Mede mogelijk gemaakt door

vfonds en DutchCulture. Onder voorbehoud.

Activiteiten.

Tekst op de muur bij de tentoonstelling *Revolusi* in het Rijksmuseum

In alle onderdelen van de maatschappij, van universiteit tot aan de voetballerij, is het belang van *wokeness* doorgedrongen. De museumwereld blijft niet achter.

Door **Tim Zeedijk**

In aanloop naar de opening van de tentoonstelling *Revolusi* in het Rijksmuseum was de boot aan. Gedonder in het team van conservatoren maakte dat enkele weken de kranten vol stonden van *Bersiap*, een lastig begrip uit de tijd van de Indonesische vrijheidsstrijd. Het is hier niet de plaats om de terminologische discussie daarover te herhalen, maar de slotsom was geloof ik dat er binnen het team van specialisten verschillend werd gedacht over de betekenis ervan.

Daarbij waren er twee interpretaties mogelijk. Volgens de rekkelijken was

de wetenschappelijke discussie nog gaande en zou vervolgonderzoek meer kunnen duidelijk maken over hoe we, in de achteruitkijkspiegel, moeten oordelen over deze periode. Volgens de preciezen zou het begrip, dat verwijst naar de geweldsexplosie naar alle kanten na de onafhankelijkheidsverklaring van Soekarno, in de ban gedaan moeten worden omwille van een vermeende racistische connotatie. Dat de verbondenheid met de geschiedenis van de voormalige kolonie nog heel sterk wordt gevoeld, bleek uit de talloze ingezonden brieven. In *NRC* leek de meerderheid van de briefschrijvers het niet eens met het afschaffen van dat begrip. Waarvan, zo bleek korte tijd later, echter helemaal geen sprake was, aldus de directie van het Rijksmuseum. Dat had de rust in het debat misschien wat kunnen terugbrengen. Ware

het niet dat de conclusie '... en het Rijksmuseum is *niet woke*' – getrokken door de directie – in dikke letters boven het artikel stond.

De reactie in mijn omgeving was precies hetgeen wat de redacteur van de krant met die vette letters had beoogd, namelijk dat er kwaad werd gesproken van het feit dat het Rijksmuseum niet het voortouw wil nemen in zo'n debat en zelfs hardop durft te beweren juist *niet woke* te zijn. De affaire kreeg nog een venijnige staart, met een juridische procedure en wat moddergooien, maar we zijn nu drie maanden verder en de tentoonstelling loopt op zijn einde. Het debat in de kranten is verstomd.

Ik heb met veel aandacht gekeken naar de historische presentatie van een periode waar ik weinig kennis van heb en die mij als

tentoonstellingsmaker niet direct zou inspireren. Dit is het terrein van de historici die voor de lastige taak staan in een stuk of tien museumzalen een wereld op te roepen die nauwelijks verbeeld is in kunst of poëzie. Een wereld die verstopt zit in archiefstukken en soms documentaire fotografie. De beroemde fotograaf Henri Cartier-Bresson was ooggetuige van de symbolische verwijdering van het Nederlandse regime en hij nam precies die foto, die het einde van een tijdperk verbeeldt. Een portret van een gouverneur-generaal wordt uit het paleis weggedragen. Nog sterker werkt de droge opsomming van slachtoffers van een moordpartij in het stadje Balapalung op Midden-Java. Enkel een crèmekleurig A4-tje, met daarop getypt hun namen. Hier wordt de oorlog voelbaar en is de tentoonstelling veel meer dan een boek, waarin datzelfde papier is

afgebeeld. De ijzige opsomming maak een verpletterende indruk. Tentoonstelling en catalogus zijn gewogen en relevant. Bijzonder dat dit in de lastige periode van corona tot stand is gebracht en de ophef in de kranten vormde een onnodige smet op het geheel. Na de laatste zaal is er een onverwachte toegift, die weinig bezoekers zal zijn opgevallen maar die aan de kern van de discussie over wakker of nog doezelen raakt. Op een wandje, dat doorgaans wordt gebruikt voor het colofon, is nu plaats voor een opsomming van activiteiten naar aanleiding van de tentoonstelling. En dat is nieuw. Het oude Rijksmuseum, en de oude museumwereld als geheel, bracht een tentoonstelling als eenrichtingsverkeer. Zalen gevuld, bezoekers rekenen af bij de kassa, wandelen in hun eigen tempo langs de werken en gaan daarna weer naar huis,

bij voorkeur met een boek onder de arm. Maar nu zijn er debatten en lezingen, is er lesmateriaal voor het voortgezet en Middelbaar Beroepsonderwijs en klinkt de podcast. In dat licht is het goed nog eens na te denken over de confronterende kop boven het krantenartikel dat zoveel stof deed opwaaien. Hoezo is het Rijksmuseum niet *woke*? De stilstand van weleer heeft plaatsgemaakt voor beweging en contemplatie over standpunten en overtuigingen. Een bastion is een museum allang niet meer en de historische tentoonstelling nodigt bij uitstek uit om deel te nemen aan de discussie. En hoe paradoxaal het ook klinkt – juist dan moet het instituut ferm durven zeggen dat het niet *woke* is.

Veel meer dan *Bersiap*, is de term *Woke* de laatste jaren onder het vergrootglas komen te liggen. Waar het in eerste instantie in de

Afro-Amerikaanse cultuur ging om bewustzijn ten aanzien van racisme, is de term vandaag de dag in gebruik in de betekenis van alertheid op verschillende vormen van maatschappelijke ongelijkheid. Het 'wakker' zijn, of ontwaken (*to stay awake, to be woke*) is dus een staat van bewustzijn van het vermeende onrecht en het is dan ook heel erg als je dat niet bent. Dan ben je per definitie fout.

Deze catch 22 – want als je genuanceerd blijft nadenken en dus eigenlijk tot de rekkelijken wil blijven behoren en je de weg van de geleidelijkheid kiest, ben je verdacht, want niet uitgesproken wakker – speelt met name het (universitaire) onderwijs parten. Maar ook de musea moeten zich rekenschap geven van het maatschappelijk debat. En daarom is dat colofon bij de tentoonstelling zo bijzonder. Het museum, en niet het minste, spant zich maximaal in om een debat aan te zwengelen en het publiek te betrekken bij het ingewikkelde begrippenkader dat nu eenmaal hoort bij zo'n beladen onderwerp. Ook na de presentatie gaat die discussie verder en ik ben ervan overtuigd dat ook al lang voor de ophef in de media het Rijksmuseum zich bewust was van die vernieuwde opdracht.

Want ook twee jaar geleden, ten tijde van de Slavernijtentoonstelling, was er veel aandacht voor de maatschappelijke gevoeligheid van het onderwerp en ook toen werden er debatten georganiseerd en waren er podcasts en lesprogramma's. En dat daardoor de vermeende statische positie van het Rijksmuseum kan veranderen, bewijst een aanvullend etiket dat sinds deze tentoonstelling naast de Vader des

Vaderlands Willem van Oranje hangt. Daarin wordt fijntjes opgemerkt dat de Vrijheidsstrijd van de watergeuzen ooit een ideologische bron had: Nederlanders werden geknecht zoals de Spanjaarden dat met hun Zuid-Amerikaanse slaven deden. Revolutie! Maar zodra het mogelijk was, begon het nieuwe vrije Nederland zelf te handelen in tot slaaf gemaakten. Onmiskenbaar een bescheiden, maar tegelijk fundamentele wijziging. Die met het publiek wordt gedeeld en nadrukkelijk onderdeel is geworden van de vaste presentatie. Een verandering. Of een ontwaken, zo je wil.

Maar dat roep je niet over jezelf. Want echt ontwaken, dat is in dit geval misschien wel een proces van decennia. En hoe sterker het maatschappelijk reveil is om kleur te bekennen, des te steviger moet de ontkenning zijn dat je het nirwana van het morele gelijk al hebt bereikt. Want daarna kan je alleen nog maar heel diep vallen. Dus, nee, het Rijksmuseum is *niet woke*. En ja, er is een permanente nieuwsgierigheid en ijver om dingen anders en beter te doen. Zonder de geschiedenis te ontkennen. Alle belangrijke Nederlandse musea hebben inmiddels een mission statement waarin helder wordt aangegeven wat hun positie is ten aanzien van het voortdurende maatschappelijk debat.

Maar zo mooi als in de Verenigde Staten is het in Nederland nog niet verwoord. Het Museum of Modern Art in New York schrijft over zichzelf:

(...) *we celebrate creativity, openness, tolerance, and generosity. We aim to be inclusive places – both onsite and online – where diverse cultural, artistic, social, and political positions are*

welcome. We're committed to sharing the most thought-provoking modern and contemporary art, and hope you will join us in exploring the art, ideas, and issues of our time.

Zo aardig, open en nieuwsgierig zou je willen dat ook Nederlandse musea zich zouden opstellen. De bescheidenheid, de voorzichtigheid (we aim to be inclusive) is juist hetgeen dat dit meer en meer explosieve en polariserende debat nodig heeft en hetgeen zo mooi past bij de nieuwe, open en tolerante wereld waarin we zouden kunnen leven. Binnen de muren van het museum is er altijd veel ruimte voor vernieuwing (ook oude kunst was ooit modern!) en wordt het experiment niet geschuwd. De musea kunnen onnadrukkelijk een voortrekkersrol vervullen.

In 2008 bracht de Amerikaanse Hip Hop/R&B-artiest Erikah Badu het album *New Amerykah Part One (4th World War)* uit, met daarop het nummer *Master Teacher* – met daarin het terugkerende vers *I stay woke*. Het werd het lijflied van de Black Lives Matter-beweging en de zegswijze *stay woke* of kortweg *woke* werd omarmd door een nieuwe generatie revolutionairen. Toen de Amerikaanse rapper Earl Sweatshirt als tiener dit lied in de auto hardop meezong, zette zijn moeder de radio zachter en keek hem aan met een blik van: *no, you're not!* Met andere woorden: het is kinderachtig van jezelf te roepen dat je het allemaal doorziet en begrijpt. Soms is er een strenge moeder voor nodig om je dat te laten weten. Soms een directeur van een statig museum.

Tim Zeedijk is kunsthistoricus en werkt bij Museum Singer Laren als projectleider tentoonstellingen.

‘IK WILDE EEN ANDER VERHAAL OVERBRENGEN DAN DE VOOROORDELEN DIE IK OP SCHOOL HOORDE’

Hoe kan een kunstenaar de dialoog in de samenleving bevorderen? In een vierdelige serie beantwoorden kunstenaars uit verschillende disciplines die vraag. In deze aflevering Canan Marasligil: schrijver, vertaler en programmamaker bij het internationale literaire festival Read My World.

∞ Door Jochum Veenstra

Neem je vanaf Amsterdam Centraal het pontje naar Noord dan ben je in een paar passen in de voormalige tuin van de medewerkers van Shell: de Tolhuistuin. De afgelopen negen zomers vond hier het literaire festival *Read My World* plaats. Voordat de coronapandemie uitbrak, maakte de artistiek directeur samen met een flexibel team een festivaleditie waarbij steeds een ander land of regio centraal stond. Met de overtuiging dat je nooit zo goed ingewijd bent in de lokale situatie als iemand die er daadwerkelijk woont, werden schrijvers, spoken-wordartiesten en journalisten voor het festival geselecteerd door curatoren uit bijvoorbeeld Indonesië, Polen, Oekraïne, Turkije en de zwarte gemeenschap in de Verenigde Staten.

Door de coronapandemie en de reisrestricties was die aanpak in de afgelopen jaren onmogelijk. Maar nu reizen weer kan en het festival op 1, 2 en 3 september zijn tienjarig jubileum viert, zullen uit alle delen van de wereld auteurs naar Nederland komen om onder het thema *Joy & Sorrow* eindelijk weer ideeën uit te wisselen.

Hoe onderscheidt *Read My World* zich van andere internationale festivals?

We willen met onze programmering grote vragen van deze tijd invoelbaar maken, zoals intersectioneel feminisme, gentrificatie en de klimaatcrisis. Daarbij is de uitdaging: hoe maken we het voor het publiek interessant als de auteurs die je vraagt niet de bekende namen zijn. Het antwoord daarop is dat we schrijvers en bezoekers with care benaderen. We proberen een gastvrije omgeving te scheppen. Het thema *Joy & Sorrow* stelt ons in staat om het zowel over de oorlog in Oekraïne en andere conflicten te hebben als over de overtuiging dat literatuur ons in staat stelt om vreugde te voelen.

Wanneer ben jij bij het festival gekomen?

In 2018 ging *Read My World* over Turkije. Via via nodigde de artistiek directeur Willemijn Lamp mij uit om het team te versterken. Het festival sprak me aan, omdat ik graag onderdeel ben van een plek waar er ruimte is voor het uitwisselen van verhalen die ertoe doen. Gezien mijn veelzijdige achtergrond als programmamaker, kunstenaar, netwerker en verbinder was het een logische plek om mijn talenten te bundelen.

Hoe ben je begonnen met vertalen?

Mijn familie komt uit Turkije, maar ik ben zelf opgegroeid in het Franstalige Brussel. Ik begon met vertalen uit noodzaak: mijn moeder had me nodig bij een doktersafpraak of voor overheidsdocumenten. Maar al snel vertaalde ik ook dingen voor mijn vrienden uit het Turks. Ik wilde een ander verhaal overbrengen dan de vooroordelen die ik op school hoorde over mijn cultuur.

Met welke vertalingen begon je?

Eerst alleen uitdrukkingen, bijvoorbeeld: *kolay gelsin*. Letterlijk betekent dat ‘moge het makkelijk gaan’, maar van die Turkse uitdrukking bestaat eigenlijk geen goede vertaling. Je gebruikt het als je iemand begroet die aan het werk is. Het is een manier van zeggen: ik zie je. Je bent zichtbaar. Je doet iets voor de gemeenschap en ik dank je hiervoor. Toen ik ouder werd en meer literatuur begon te lezen dacht ik: er zijn zo veel mooie boeken en verhalen die niet in Europa verschijnen, laat ik die vertalen. Eerst vertaalde ik van het Turks naar het Frans, inmiddels vertaal ik naar het Engels.

Hoe kwam je die Turkse literatuur tegen?

Als ik in Turkije was dan las ik de kranten en ging ik naar boekwinkels. Vervolgens belde ik auteurs met de vraag: mag ik u vertalen? Vaak ging dat goed maar niet altijd. Uitgeverijen reageerden soms vanuit het idee dat er geen publiek voor zou zijn. Dan wezen ze naar hun catalogus en zeiden: maar we hebben al een Turkse auteur. Ook sommige auteurs waren afwijzend. Een mannelijke schrijver zei bijvoorbeeld dat hij niet wilde dat een Turkse vrouw hem zou vertalen: het moest een echte Fransman zijn.

Waarom ben je weggegaan uit Brussel?

Ik voelde de noodzaak om in een meer internationale omgeving te zijn en buiten het Franse taalgebied te werken. In de tijd dat ik in Brussel woonde, geloofden mensen nog dat je alleen in je moedertaal creatief kan schrijven en vertalen. Voor een meertalig persoon als ik is dat onzin. Ik heb ook een korte tijd in Londen gewoond en daar vond ik de ruimte om in het Engels te werken.

Vind je Nederland open-minded?

Systemisch niet, maar in de omgevingen waarin ik kom zoals *Read My World* wel. Ik zit in verschillende netwerken waarin we onderzoeken welke verhalen aandacht verdienen, door wie en in welke context. Ook zie ik de vertaalwereld veranderen. Op dit moment zijn veel vertalers wit, zeker als ze niet vanuit het Engels vertalen. Voor projecten en initiatieven waar ik voor werk zie ik meer en meer verbeteringen. Iemand die heel veel doet op dit gebied is Neske Beks, schrijver, kunstenaar en oprichter van de Tank.

Met welke Turkse schrijvers zou het Nederlandse publiek kennis moeten maken?

Komende editie komt Karin Karakaşlı naar Nederland. Haar poëzie gaat veel over de Turks-Armeense geschiedenis. Ze schrijft over trauma en genocide op een impliciete manier. Doordat het niet expliciet is heb je kennis van de context nodig. Toen ik haar vertaalde, heb ik daarom een introductie bij haar werk geschreven. Zo'n inleiding schrijf ik vanuit mijn eigen perspectief. Ik vind het belangrijk dat het geen geschiedenisles wordt, maar dat zo'n introductie juist subjectief is. Ik vertel wat de redenen zijn om het te vertalen en wat er met mij gebeurde tijdens het vertaalproces.

Een andere tip is Seray Şahiner. Zij speelt veel met een melodramatische vertelstijl die sommige mensen misschien herkennen uit Turkse soaps. Naast dat spel met taal geeft ze een inkijk in het dagelijkse leven. Mijn smaak is niet elitair, juist de dagelijkse dingen spreken me aan.

Volgend jaar debuteer je met je roman, waar gaat je boek over?

Canan Marasligil
foto: Daan Brâchel

Het is een verhaal over liefde en het ontdekken van onze meerdere identiteiten via het leven van Arzu, een jonge queer vrouw, dochter van immigranten, die troost vindt in haar verbeelding en de Noordzee. Ik schrijf in het Engels maar sommige personages spreken in het Duits, Frans, Italiaans of Turks. Die buitenlandstalige zinnestjes vertaal ik niet. Als lezer begrijp je uit de context wat er gebeurt en tegelijkertijd word je af en toe buitenspel gezet.

Jochum Veenstra (1991) is acteur en filosoof. Op 16-jarige leeftijd richtte hij De Theatertroep op. Van 2016 tot 2020 wist de groep structurele subsidie te bemachtigen. Daarnaast werkt hij voor onder meer de Theaterkrant en is hij redactiesecretaris en mede-oprichter van het wetenschappelijk tijdschrift Jeugd in Ontwikkeling.

HET NEDERLANDSE NEOLIBERALISME BLOOTGELEGD

‘De grootste truc van de duivel is je ervan te overtuigen dat hij niet bestaat.’ Als je Nederlandse neoliberalen als maatstaf neemt, kun je dit citaat van Charles Baudelaire ook makkelijk van toepassing verklaren op het neoliberalisme. Niemand die er openlijk voor uitkomt. Zoals Frits Bolkestein vorig jaar in *de Groene Amsterdammer* nog maar eens opmerkte: ‘Ik ken geen liberaal die zichzelf liberaal noemt’. En dus zou het niet bestaan. En mocht het neoliberalisme toch bestaan, dan toch vooral als een Angelsaksische stroming, die ons nuchtere landje voorbij is gegaan. Maar dit rookgordijn werd in een onlangs verschenen boek onbarmhartig weggeblazen.

∞ Door Twan van Lieshout

Op 12 mei verscheen het intrigerende boek *Neoliberalisme. Een Nederlandse geschiedenis* van Bram Mellink en Merijn Oudenampsen (met een hoofdstuk van de hand van Naomi Woltring). Een buitengewoon nuttig boek, dat een aantal aannames over Nederland aardig opschudt. Om te beginnen stelt het boek dat er wel degelijk een neoliberale stroming in Nederland is, en al een lange tijd bestaat – of onze liberalen het nu erkennen of niet. Het verschil tussen deze twee typen liberalisme is niet zozeer dat er een kleine overheid moet zijn. Of dat de markt centraal moet staan. Neoliberalen stellen, in tegenstelling tot klassieke liberalen, dat deze marktwerking niet vanzelf ontstaat, en er juist een actieve (maar

Premier Thatcher en premier Lubbers in September 1983
foto: Bob Bogaerts, Wikimedia Commons

kleine) overheid nodig is om deze marktwerking en concurrentie af te dwingen. Voor wie dat nog te weinig concreet in de oren klinkt, denk aan de marktwerking in de zorg of het afbouwen van sociale woningbouw ten gunste van de ‘huizenmarkt’. Maar ook privatiseringen van oud-overheidsdiensten als de post, telecom, openbaar vervoer, maar ook de KLM en Hoogovens. In het boek wordt duidelijk dat er meer dan genoeg Nederlandse aanhangers van het neoliberalisme waren om deze veranderingen in gang te zetten.

Een tweede verdienste van het boek is dat in Nederland de laatste eeuw wel degelijk een sterk ideologische strijd heeft gevoerd over welk macro-economisch beleid we kiezen. Maar die strijd bleef lange tijd wat onder de politiek-historische radar. Niet omdat de uitkomst niet belangrijk was, die was heel bepalend voor de vraag of er bezuinigd moet worden of juist geïnvesteerd. Of we een grote of kleine overheid willen. Hoe welvaart verdeeld wordt. Deze ontmaskering is broodnodig.

Want Nederland lijkt toch vaak een land van gematigd en zuinig pragmatisme, waar ‘helemaal geen ruimte is om met ideologische verhalen te komen’, aldus Jeroen Dijsselbloem. Er schijnt een soort consensus te bestaan, liefst met wat verwijzingen naar het staatkundige ‘huishoudboek op orde’ (opnieuw Bolkestein in *de Groene*) en wat quasi-calvinistische nijverheid. Wie *Neoliberalisme* leest, ziet dat er altijd ook alternatieven waren, en dat die door aanhangers van het neoliberale gedachtegoed vakkundig om zeep werden geholpen. Maar daarover later meer.

Voor wie bang is voor een boek vol filosofische verhandelingen over ‘ismen’ en zware economische kost, geen zorgen. De auteurs nemen de lezer mee in een kleine eeuw van allerlei personen en groeperingen die het neoliberalisme in Nederland een gezicht gaven. Zo varen we in een rondvaartboot

mee met Friedrich Hayek over de Amsterdamse grachten en treffen we allerlei topambtenaren in de spelonken van het Ministerie van Economische Zaken. En dat maakt dit boek, samen met de vlotte pen van de auteurs, prettig leesbaar.

Tegelijkertijd maakt juist het inzoomen op de grondleggers van het Nederlandse neoliberalisme, zeker in de jaren rond de Tweede Wereldoorlog, het boek aanvankelijk wat problematisch. Want wie waren nu precies die eerste neoliberalen, en wanneer maakten ze hun entree? Zoals de auteurs schrijven kwam het neoliberalisme al op na de grote economische crisis in het Interbellum. En dus niet, zoals vaak gedacht, pas in de jaren '70 en '80 met Thatcher en Reagan. De eerste neoliberalen zetten zich al in de jaren dertig af tegen nieuwe denkers als Keynes, die werkloosheidsbestrijding en publieke investeringen in tijden van economische malaise voorschreef en daarmee anticyclisch beleid aan de man probeerde te brengen. Nu was dit soort sociale overheidsbeleid, die zich niet meer aan harde guldens of beperkte begrotingstekorten wenste te houden, ook liberalen over het algemeen een doorn in het oog. Zeker in de startfase wordt het nog weinig duidelijk of er nu werkelijk zo'n verschil was tussen neoliberalen en 'gewone' liberalen. Zeker omdat de personen in kwestie in het begin de term liberaal zelf niet veel lijken te gebruiken. Aantonen dat ze het dan toch zijn, en dat het beperkte aantal opgevoerde personen nu werkelijk representatief was voor grotere groepen, is dan ook geen gemakkelijke taak voor de auteurs. Zoals ze zelf al stellen, is het neoliberalisme in haar Nederlandse aanvangsperiode een beetje in nevelen gehuld. Het probleem daarbij is bijvoorbeeld dat in geen enkel land,

ook Nederland niet, aanhangers van het neoliberale gedachtegoed een eigen partij stichtten. Hooguit waren er wat netwerken en verbanden waar denkers (veelal ondernemers, wat topambtenaren en intellectuelen) bij elkaar kwamen. Ze probeerden wat kranten op te kopen en via een soort trial-and-errormethode allerlei beslissers met hun ideeën te bestoken, aanvankelijk met weinig succes.

Tegelijkertijd kwam er in de naoorlogse jaren steeds meer een tweestrijd aan het licht, in en buiten partijen, over hoe de economie het beste ingericht kon worden. Aan de ene kant stonden de pleitbezorgers van het Keynesianisme. Zij waren voorstander van een geplande economie en de opbouw van een verzorgingsstaat. Bij een economische crisis moest de overheid investeren om vraaguitval te voorkomen. Deze stroming was sterk vertegenwoordigd in vakbonden en partijen als de PvdA, maar ook binnen de linkervleugels van de confessionele partijen. Anderzijds waren er de werkgevers, ook te vinden in de christelijke partijen en uiteraard de VVD. Zij waren voorstanders van een aanbodeconomie: een marktbeleid, gericht op een lagelonenpolitiek en internationale concurrentiekracht. De neoliberale factor is hierbij dat de overheid hier actief op stuurt. Hoewel door de auteurs soms wat te dichotoom gecategoriseerd, neigt Nederland met haar geleide loonpolitiek in de naoorlogse jaren toch vooral naar een aanbodgericht beleid, gefocust op concurrentiekracht. De Nederlandse industrie, deïndend op de economische vooruitgang van de jaren '50, bloeit op en de werkgelegenheid rijst de pan uit. De verzorgingsstaat van de zo geroemde Drees kwam ondanks deze economische voorspoed eigenlijk pas laat (de AOW stamt uit 1956) uit de startblokken.

Het gaat zelfs zo goed dat er arbeidstekorten ontstaan en werkgevers loonsverhogingen zwart gaan betalen, waardoor de geleide loonpolitiek onhoudbaar wordt. En dan gebeurt iets interessants. Om de (ook nu weer!) gevreesde loonprijsspiraal te voorkomen (waarbij de lonen stijgen, vervolgens in de prijzen worden doorberekend, en daarom de lonen omhoog moeten) kiest polderend Nederland voor een list. Vakbonden proberen de looneisen in te nemen, maar eisen in ruil voor die terughoudendheid een genereuze welvaartsstaat. Rechts accepteert dit om zo onder hoge looneisen uit te komen. Waarom is dit van belang? Omdat uiteindelijk zal blijken, zo laten Mellink en Oudenampsen zien, dat de opbouw van de verzorgingsstaat eigenlijk slechts een macro-economisch compromis was. In tegenstelling tot andere landen, zoals bijvoorbeeld Groot-Britannië, waar principieel Keynesiaans beleid gevoerd werd. Nederland is zodoende nooit echt in meerderheid overtuigd Keynesiaans geweest. De consequenties daarvan werden zichtbaar in de jaren zeventig, toen het economische malheur startte. De neoliberale analyse kreeg, ook internationaal gezien, de wind in de zeilen. In Nederland betekende dat vervolgens dat er relatief makkelijk weer een einde kon komen aan het draagvlak voor Keynesiaans (werkgelegenheids)beleid. Juist omdat er nooit een uitgesproken meerderheid voor geweest was. Nederland zette vervolgens weer in op inflatiebestrijding, bezuinigingen en greep terug naar loonmatiging.

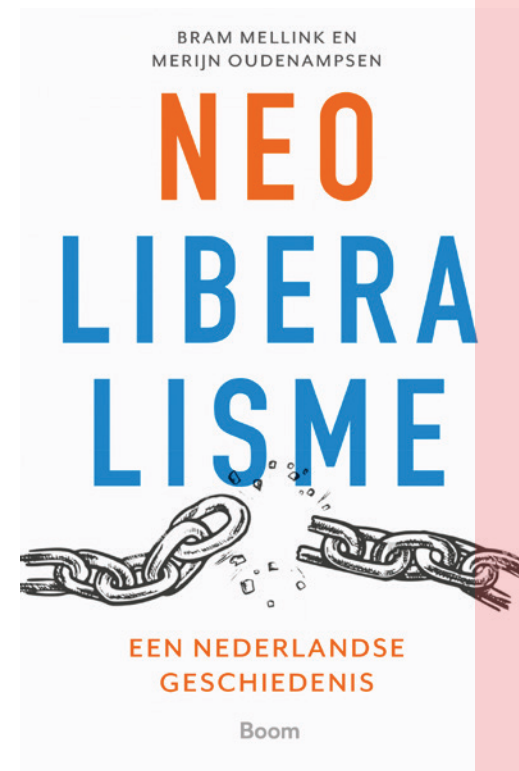
Onthutsend is vervolgens dat de auteurs overtuigend aantonen dat de ideeën die zo belangrijk waren voor de weg naar dominantie van dit neoliberale beleid vanaf de jaren tachtig

en negentig maar in zeer beperkte mate door politieke partijen werd gepropageerd. De middenpartijen waren vaak verdeeld tussen werkgevers- en werknemersgezinde vleugels. Hierdoor ontstonden situaties waarin allerlei niet gekozen groepen het economisch beleid konden bepalen. Zo laten de auteurs zien dat Nederland al langere tijd een traditie kent van commissies bestaande uit zogenaamd 'a-politieke' topondernemers. Maar het meest doorslaggevend bleek een selecte groep topambtenaren, die met name resideerden bij Financiën en Economische Zaken. Hun voortrekkersrol rijkte zelfs tot het schrijven van paragrafen van het regeerakkoord en het publiekelijk onder druk zetten van ministers in de pers. Juist deze topambtenaren bleken voorvechters van neoliberale ideeën. Zij hadden met name in de jaren negentig succes. De uitbesteding van beleid naar dit soort relatief onzichtbare technocratische spelers, verklaart volgens de auteurs ook een deel van de onbekendheid en onzichtbaarheid van het Nederlandse neoliberalisme.

Het boek staat vol met dit soort interessante analyses en thesen, soms afgewisseld met grappige zinnen als 'vele autoriteiten mochten dan aan gezag hebben ingeboet sinds de tumultueuze jaren zestig, maar Nederlands ontzag voor zijn 'rekenmeesters' had nog steeds een zekere religieuze kwaliteit'. Die zijn zonder meer het bediscussiëren waard, of je er nu mee eens bent of niet. Eén van de interessantste is Milton Friedmans uitspraak dat echte beleidswijziging vooral plaatsvindt rond crises. Vervolgens is dan van belang of er nieuwe ideeën voorhanden zijn. Zo niet, dan wordt de crisis opgelost via de oude denkwijze. En laten nu juist de neoliberale netwerken goed zijn in ideeëncreatie.

Of die ideeën, zoals dat burgers vooral calculerende individualisten zijn, vervolgens ook op empirische juistheid berusten doet opmerkelijk weinig ter zake. Een andere interessante lijn die in het boek, naar mijn smaak nog te beperkt, naar voren komt, is in hoeverre allerlei vaststaande normen zoals de Zalmnorm de financieel-economische speelruimte op voorhand al beperkt hebben. Meer aandacht had daarbij ook kunnen uitgaan naar de rol die Europa, van de Centrale Bank tot het Stabiliteits- en Groeipact, hierin speelt. Samen met het wat abrupte einde na de paarse jaren, zou een blik op de afgelopen twintig jaar absoluut de moeite van een vervolg waard zijn. Een deel van de neoliberale receptuur, denk aan het zorgstelsel, maar ook allerlei marktgerichte Europese richtlijnen, moesten immers nog komen. Maar ook onze loonmatigingspolitiek en vermoeiende bezuinigingsreflex heeft een (te) lange adem.

Voor sociaaldemocraten biedt de geschiedenis van Oudenampsen, Mellink en Woltring ten slotte ook wat lessen. Ten eerste dat in de jaren negentig blijkt dat het neoliberale hek voorgoed van de dam is als de PvdA haar geloof verliest in het Keynesianisme. Zonder de sociaaldemocratisch rem helt de weegschaal direct en zonder tegenwicht naar rechts. Ten tweede blijkt duidelijk dat ideeën zeer bepalend kunnen zijn voor de macro-economische inrichting van het land. En dat bepaalt vervolgens weer de speelruimte voor tal van ander beleid. Zonder macro-economische ideevorming, verder uitgewerkt in beleid, en de borging daarvan in de linkse partijen, is het begraven van het neoliberalisme vooralsnog geheid prematuur. Een mooie

Bram Mellink en Merijn Oudenampsen (met een hoofdstuk van Naomi Woltring), Neoliberalisme. Een Nederlandse geschiedenis (2022).

opdracht voor de gezamenlijke wetenschappelijke bureaus aan de linkerkant. Want wie weet met welke bezuinigingsplannen Rutte, Kaag en Hoekstra binnenkort komen, mocht de Oekraïne-crisis een recessie veroorzaken. Waarschijnlijk zijn die niet voorzien van een etiket 'neoliberaal', maar worden ze verkocht als 'realistisch' en 'noodzakelijk', zoals het een goede duivel betaamt. Het boek van Mellink, Oudenampsen en Woltring biedt linkse partijen voldoende aanknopingspunten om dit te ontmaskeren. Nu de ideëenvorming nog om vervolgens ook een alternatieve route te kunnen wijzen.

Twan van Lieshout won in 2018 de Banning Prijs en is redacteur van Tijd & Taak.

HET SOCIAAL CONTRACT IN HET DAGELIJKS LEVEN

Het sociaal contract kennen we als een belangrijke discussie uit de politieke filosofie maar lijkt daarbuiten weinig relevant te zijn. Dat is onterecht aangezien we het idee achter het sociaal contract – wederzijds vertrouwen en een gevoel van verantwoordelijkheid – overal in onze maatschappij tegenkomen. Dat is een belangrijk perspectief voor het maatschappelijk debat.

✂ Door Jelle Holtzapffel

‘A hypothetical contract is not worth the paper it is not written on’, is een bekende, enigszins satirisch bedoelde kritiek op de sociaal-contracttheorie van John Rawls. Aangezien het sociaal contract nooit echt is opgesteld, kan het niet legitimeren dat we een staat hebben in de huidige vorm. Daarom is het sociaal contract niet eens het papier waard waar het *niet* op geschreven staat.

Toch is de term sociaal contract onverminderd populair in het maatschappelijk debat. Denk bijvoorbeeld aan de recente essays van Kim Putters en Pieter Omtzigt. Kennelijk geeft de term invulling aan iets fundamenteels. Iets wat met andere begrippen maar moeilijk kan worden uitgedrukt. Een voordeel van het debat over het sociaal contract is dat er op een dieper niveau over de politiek gesproken wordt. Aan de andere kant blijft de term voor veel burgers abstract. De discussie wordt fundamenteeler, maar

creëert ook afstand. En die afstand zou de politiek nu juist moet overbruggen om het vertrouwen in de burger te herstellen, dat is een van de belangrijke doelstellingen van het regeerakkoord van het in januari aangetreden kabinet. Daar ligt meteen de uitdaging bij het gebruik van de term in de maatschappelijke discussie: hoe kunnen we het sociaal contract uit de ivoren toren halen en dichter bij de burger brengen?

Wat is een sociaal contract eigenlijk? Hoe sluit het sociaal contract aan bij de dagelijkse beleving van burgers? En hoe kan die concrete betekenis gebruikt worden in het maatschappelijk debat? Over dat type vragen gaat dit essay.

Het sociaal contract: een bruikbare metafoor

Het zou voor de hand liggen om hier de bekende filosofische canon te bespreken. Hobbes, Locke, Rousseau en Rawls. Om het pad te schetsen waarlangs het begrip zo belangrijk is geworden in onze liberale democratieën. Natuurlijk is de term niet los te zien van deze theoretische achtergrond.

Maar het is juist deze meer theoretische achtergrond die het begrip voor veel mensen zo abstract maakt. Bovendien gaan veel van de denkers in het huidige maatschappelijke debat, zoals Kim Putters en Pieter Omtzigt, niet zozeer in op de precieze filosofische achtergrond van het sociaal contract. Zij verwijzen naar een bestaande praktijk of willen op zoek naar een *nieuw* sociaal contract. Daarmee veronderstellen zij dat het begrip al een praktische functie *heeft*. Naar zo’n praktische functie zouden we dan moeten zoeken, om duidelijk te maken wat een sociaal contract vandaag de dag kan betekenen.

Een sociaal contract staat in contrast met een ‘fysiek’ contract. Een contract is voornamelijk een juridisch begrip. Waar twee partijen iets van elkaar willen, sluiten zij een overeenkomst om vast te leggen wat beide kunnen verwachten. Wanneer die verwachtingen niet uitkomen of wanneer een van de twee partijen zich in de tussentijd niet aan de afspraken houdt, dan heeft de benadeelde partij altijd het contract om op terug te vallen. Een contract is dus zowel een weergave van wat afgesproken is als een waarborg voor toekomstige onenigheid: ‘Nee, dat staat niet in mijn contract, dus daar hoef ik me ook niet aan te houden’, is een veelgehoorde uitspraak.

Het sociaal contract is daarentegen niets fysieks en kan daarom ook geen concrete overeenkomst of waarborg zijn. Het is een gedachtenexperiment, dat ons laat nadenken over de kern van onze politieke gemeenschap. Stel je de situatie voor waarin er geen staat is en ieder een leven voor zichzelf leidt. Hoe zou zo’n leven – zo’n wereld – eruitzien? Zouden we niet als vanzelf vanuit die positie een staat vormen? En waar zou die staat dan uit bestaan? Het gedachtenexperiment leidt tot fundamentele vragen over de manier waarop we samenleven en de noodzaak om samen te werken.

Vanwege het feit dat een sociaal contract niet daadwerkelijk wordt vastgelegd, impliceert het gesprek erover vooral dat mensen vertrouwen hebben of moeten hebben in hun medeburgers. Daarin schuilt volgens hoogleraar Geschiedenis van de Internationale Betrekkingen Beatrice de Graaf een bepaald gevaar. ‘Ziet u zichzelf als contractant?’ schreef zij in *NRC*. Oftewel: in hoeverre sluit het

De VoorleesExpress in Amsterdam-Oost
(Foto: Paul te Stroete).

begrip sociaal contract aan op de belevingswereld van burgers? Als de buurman zijn afval gewoon op straat gooit of weigert bij te dragen aan het onderhoud van het buurtpark, kun je hem dan met een sociaal contract tot de orde roepen? Waarschijnlijk niet.

De Graaf maakt een terecht punt: een sociaal contract biedt geen concreet houvast in het dagelijks leven van burgers. Dat wil zeggen: niet in de vorm van een fysiek of juridisch contract waar je op kan terugvallen. Maar je kunt er ook anders naar kijken. Het feit dat burgers zichzelf niet als contractant zien, wil niet zeggen dat zij dat in de praktijk soms niet al zijn. Burgers maken deel uit van gemeenschappen waarin een soort sociaal contract geldt. Door te laten zien hoe het sociaal contract in de dagelijkse levens van burgers betekenis heeft, kan het begrip een wezenlijke bijdrage leveren aan het maatschappelijk debat. Verwijzen naar het sociaal contract

wordt dan immers verwijzen naar een bestaande maatschappelijke praktijk waar we ons door kunnen laten inspireren, in plaats van naar een abstract begrip.

Twee voorbeelden van de burger als contractant

Het sociaal contract heeft dan wel degelijk betekenis in het dagelijks leven. Een eerste voorbeeld is de dementieafdeling. Gedurende mijn studententijd kookte ik 's avonds een aantal dagen in de week in een verpleeghuis op een afdeling voor dementerenden. Een prettige afwisseling met het studeren, even alleen bezig te zijn met aardappelen schillen en wortels schrapen. Op de afdeling woonden 24 ouderen samen, vaak in een vergevorderde fase van dementie. Alles was deze mensen vreemd: de omgeving, waar de familie gebleven was en hoe ze die avond aan eten zouden komen. Enige zekerheid boden de medewerkers, die hen verzorgden en waar ze steeds op terug konden vallen.

Het was opvallend om te zien hoeveel medewerkers extra tijd besteedden aan de bewoners. Het is erg vermoeiend om een hele dag met dementiepatiënten door te brengen. Toch bleven medewerkers altijd de verantwoordelijkheid voelen om extra diensten te draaien als er te weinig personeel was. Bovendien organiseerden zij soms uitjes, buiten werktijd om. Ik moet denken aan verzorgende Sanne, die tien bewoners op haar vakantieadres uitnodigde voor een barbecue. 'Dat is toch leuk voor die mensen', vond ze.

Toont dit voorbeeld dat er sprake is van een sociaal contract op deze afdeling? Waar ook veel in fysieke contracten is vastgelegd. Zeker voor de dementiepatiënten die niet meer zelf kunnen besluiten. Een zorgplan, gemaakt door personeel en familie, geeft concrete aanbevelingen voor het alledaagse leven van een bewoner. Toch maakt bovenstaand voorbeeld duidelijk dat veel van wat uiteindelijk voor de bewoners van waarde is voortkomt uit de intentie en niet uit wat in een contract is vastgelegd. In het zorgplan kan wel staan dat de heer B. altijd om twaalf uur naar bed ging, maar wat als hij om zeven uur altijd al in zijn stoel ligt te slapen? Als hij wil gaan roken, hoewel hij dat al jaren niet meer deed? Of een relatie aanknoopt met mevrouw S.?

Veel van de alledaagse keuzes worden gemaakt op basis van de professionaliteit en intuïtie van het personeel en het vertrouwen tussen medewerkers en familie. Ergens kun je daarin het principe van het sociaal contract ontwaren: familie en personeel weten dat ze samen moeten werken en hebben de intentie het samen te doen. Zien zij zichzelf als contractant? Waarschijnlijk niet. Dat neemt niet weg dat het sociaal contract wel een betekenis heeft in deze context.

Natuurlijk moet hierbij de kanttekening gemaakt worden dat er een structureel probleem is in onze zorg, met verzorgenden die weinig betaald krijgen en eindeloos overwerken om de werkschema's rond te krijgen. Dat verklaart natuurlijk voor een deel waarom medewerkers de noodzaak voelen om iets extra's te doen, bij te springen waar nodig. Maar we kunnen ook hoop putten uit het voorbeeld, uit het gevoel van verantwoordelijkheid dat eruit naar voren komt: de verantwoordelijkheid die medewerkers voelen om dementerende ouderen een prettige oude dag te bezorgen, ook als de overheid het laat afweten. Op die manier heeft het sociaal contract een betekenis in deze context.

Een tweede voorbeeld is de groep zogenoemde 'buurtmoeders' die eind 2021 uitgebreid in het nieuws kwam. Waar een aantal wijken in de grote steden in Nederland geteisterd werden door rellende jongeren, vermoedelijk uit frustratie over de coronamaatregelen, bood een groep vrijwilligers in Amsterdam-West als een Gallisch dorp verzet. De maandenlange investering in de aanwezigheid van lokale vrijwilligers op straat zorgde ervoor dat minder jongeren de straat opgingen om te rellen. Zij trokken zich meer aan van de buurtmoeders Hafida, Hassana, Souad, en Rabia in haar scootmobiel, dan van de wijkagent die zo nu en dan zijn ronde deed. De vrouwen kregen geen vergoeding voor hun werkzaamheden, maar voelden zich geroepen om hun eigen buurt veilig te houden. Het gaf ze, in hun eigen woorden, een gevoel van *empowerment*.

Samen zorgden de vrouwen op een informele manier voor meer veiligheid in de buurt, maar noch hun officiële bezigheden noch de beloning voor hun inzet waren ergens vastgelegd. Een gezamenlijk

verantwoordelijkheidsgevoel leidde ertoe dat deze vrouwen de straat opgingen, met gevaar voor hun eigen veiligheid. Ergens voelden de buurtmoeders zich geroepen om zelf de straat op te gaan en de problemen in de wijk tegemoet te treden. Niet door te dreigen, maar door het gesprek aan te gaan met de jongeren. 'Ik voel me gewaardeerd en dat gevoel heb ik in tweeëntwintig jaar huwelijk nooit gekregen', zei een van hen tegen *de Volkskrant*.

Ook hier zien we het principe dat achter het sociaal contract schuilt: het feit dat deze groep vrouwen verantwoordelijkheid neemt om de buurt veilig te houden, zonder dat hier concrete afspraken aan ten grondslag liggen. Bovendien zonder dat zij hier de verantwoordelijkheid hadden hoeven te nemen. Het initiatief kwam van henzelf.

In de praktijk is het dus niet noodzakelijk dat mensen zich, in de woorden van Beatrice de Graaf, zien als contractant. We kunnen de rol die burgers in de praktijk op zich nemen immers al de betekenis van contractant geven. Natuurlijk is er genoeg af te dingen op deze twee voorbeelden. Zo horen we vaak dat we door sociale media in verschillende bubbels belanden, onze eigen werkelijkheid volgen. Ook ons verdeelde politieke landschap met 20 (!) partijen, roept de vraag op hoe het met ons gemeenschappelijke verantwoordelijkheidsgevoel gesteld is. Het lijkt alsof we allemaal ons eigen belang volgen.

Dat neemt niet weg dat bovenstaande voorbeelden duidelijk maken dat we het begrip sociaal contract een bepaalde maatschappelijke betekenis kunnen toedichten. Het sociaal contract heeft een betekenis in de dagelijkse praktijk en het geeft een perspectief om na te denken over onze huidige problemen. In de voorbeelden komen

maatschappelijke problemen naar voren waar de overheid in gebreke is gebleven. Zaken als onderbetaling in de zorg en weinig kennis bij de instituties over wat er speelt in kansarme wijken. Dat verklaart ten dele waarom burgers het heft in eigen handen nemen. Toch kunnen we uit het verantwoordelijkheidsgevoel en het onderlinge vertrouwen van burgers hoop putten. Het biedt een perspectief voor maatschappelijke discussie. Dus in het debat over institutionele vernieuwing – de befaamde nieuwe bestuurscultuur – verdient het sociaal contract een plaats. Het raakt aan de kern van onze politieke gemeenschap: zonder het wederzijds vertrouwen en het verantwoordelijkheidsgevoel van de dementieafdeling en de buurtmoeders komen we er niet.

Sociaal contract: een concept worth discussing

Met het gebruik van het begrip sociaal contract kunnen we dan misschien iets van de veelbesproken kloof tussen burger en politiek dichtten. Het begrip moet in ieder geval praktischer aan de burger worden uitgelegd dan nu nog veel in het maatschappelijk debat gebeurt. Zo'n praktische uitleg kan helpen om te laten zien welk vertrouwen en welke intentie in de maatschappij nodig is. Juist in een tijd waarin het gaat over het herstellen van het vertrouwen en een nieuwe bestuurscultuur kan het sociaal contract leiden tot een wezenlijk maatschappelijk debat. Filosofisch gezien mag de term dan abstract gevonden worden, op maatschappelijk niveau is het begrip te verhelderen. Daarom blijft voor het sociaal contract gelden: *it's worth the debate it generates*.

Jelle Holtzapffel schreef dit essay als inzending voor de Banningprijs 2022. De jury gaf het een eervolle vermelding in haar rapport als het vijfde essay in de top vier.

EGBERT DE VRIES OEKRAÏNE IN NEDERLAND

Egbert de Vries is voorzitter van de Steunstichting Banning Vereniging en wethouder in Amsterdam

Een oorlog heeft altijd heel veel verhalen, ook in Nederland. Zo ontving en ontvangt de stad Amsterdam duizenden Oekraïense vluchtelingen op het treinstation en wij als stadsbestuurders zorgen ervoor dat we de ontvangst en het onderdak in goede banen kunnen leiden. Daarnaast is het zo dat er onder de huidige inwoners van Amsterdam velen zijn die afkomstig zijn uit Rusland of de Oekraïne. Bijvoorbeeld zij die zich organiseren in de Russisch-Orthodoxe kerk Amsterdam. Via de voorzitter van de Raad van Kerken Amsterdam werd ik goed op de hoogte gehouden van de ontwikkelingen in deze geloofsgemeenschap. Hun beklemmende relaas bracht ik in op de bestuurlijke tafel.

Men schrijft ons dat de militaire aanval op de Oekraïne vanaf de eerste dag voor onrust zorgt in de geloofsgemeenschap van de Orthodoxe kerk. Sommigen zamen eten en spullen in om die naar de Oekraïne te brengen, andere maken zich druk om de houding van de kerkvorst Kyrill. Er zijn ook enkelen die de oorlog juist lijken te steunen of zich in ieder geval afzijdig houden. In de eerste dagen circuleert langs de Russisch orthodoxe kerken in Europa een petitie, gericht aan Kyrill, om op te roepen tot vrede en de oorlogshandelingen af te keuren. We weten allemaal wat er gebeurt; de plutocraat praat de oorlog van zijn vriend Poetin goed en valt allen aan die de vrede willen steunen. Deze houding maakt het voor de pastores in de Amsterdamse Russisch-Orthodoxe kerk onmogelijk om nog voor patriarch Kyrill te bidden in de dienst – iets wat de gewoonte is in de orthodoxe kerk. Ze schrijven dit de bisschop in Rotterdam en hun parochianen.

Deze houding zorgt voor verdere spanningen. Twee dagen na het besluit om niet meer te bidden voor Kyrill, komt er een diplomatieke auto van de Russische ambassade voorrijden bij het kerkgebouw in Amsterdam. De bisschop stapte uit, vergezeld door onbekende mensen uit de diplomatieke dienst, en de bisschop gaat vervolgens onaangekondigd voor in de kerkdienst. Na afloop spreekt hij de pastores indringend toe en verzoekt op hun besluit terug te komen. De bisschop vertelt dat niet alleen hij, maar ook het ministerie van Buitenlandse Zaken van Rusland zich ernstige zorgen maakt over de kerk in Amsterdam. Een paar dagen na dit incident tekenden onbekenden een grote Z op het kerkgebouw en gaan allerlei berichten rond op internet over de afvalligheid van de pastores van de Russisch-Orthodoxe kerk in Amsterdam. Mede in overleg met de afdeling openbare orde van de gemeente en de politie worden de diensten gestaakt. De burgemeester bezoekt de kerk om de parochianen een hart onder de riem te steken.

Als de bisschop de pastores vervolgens opnieuw dringend verzoekt hun houding aan te passen, middels een per e-mail verzonden tekst, doorspekt met nauwelijks verholen dreigementen, is voor deze pastores de grens bereikt. Zij verlaten het patriarchaat van Moskou en richten een verzoek aan de patriarch van Constantinopel om onder zijn hoede te komen. De parochieraad steunt de pastores in dit besluit en de Russisch-Orthodoxe bisschop in Rotterdam wordt op de hoogte gebracht. Voor een definitief besluit is het nodig dat de algemene vergadering van parochianen hiermee instemt. In de aanloop naar deze vergadering groeit het aantal berichten op sociale media en het telefoonverkeer. Er wordt veel druk uitgeoefend op de

parochianen. Tientallen tegenstanders, die soms al jaren niet meer naar de kerk zijn geweest, melden zich om mee te vergaderen. Vlak voor de vergaderdag zet de bisschop de betrokken pastores formeel uit de kerk. Op de dag van de vergadering zelf komt deze bisschop voor de gelovigen, samen met zijn collega uit België. Zij spreken de vergadering langdurig toe, waarna meer voor- en tegenstanders het woord nemen. Uiteindelijk stemt onder toezienend oog van een notaris een meerderheid voor vertrek uit de kerk van Kyrill en overgang naar Constantinopel. Gelijk na de vergadering vaardigt de bisschop een oekaze uit dat hij het bestuur van de parochie overneemt, waarna de parochieraad zo

snel mogelijk de aansluiting bij de patriarch van Constantinopel zoekt en vindt. Diezelfde zondag wordt in Rotterdam een dienst van de bisschop verstoord door voor- en tegenstanders van Kyrill, zo stevig dat de politie tussenbeide moet komen. De kerkvergadering in Amsterdam was inmiddels een maand geleden, maar het blijft rommelen in de kerkgemeenschap waarin een kleinere groep tegenstanders moeite blijft houden met het besluit. Kerkdiensten zijn inmiddels weer op gang gekomen.

Dit staaltje van vermenging van Kerk en Staat is beangstigend maar helaas niet uniek. De Russisch-Orthodoxe kerk is inmiddels een

vehikel geworden om Poetin overeind te houden. En andersom. Ook bij andere landen en religies zien we dit. We kennen allemaal de inmeniging van de Turkse overheid in de geloofszaken van hun onderdanen, ook in het buitenland. In sommige Afrikaanse landen hebben juist evangelische kerken een ongezonde invloed op de regering. Laten wij ons gelukkig prijzen dat ons land vrij is van kerkelijke invloed op het bestuur van de stad en het land. En dat je daardoor de ruimte hebt om te geloven wat en hoe jij dat wil. Of om niet te geloven. En dat in ons land kerkelijke gemeenschappen hun eigen keuzes mogen maken, onafhankelijk van bisschoppen en kerkvorsten.

COLOFON

Redactie: Dirk Achterbergh, Maarten van den Bos, Twan van Lieshout, Joke van der Neut en Evelien Polter.

Aan dit nummer werkten mee: Jelle Holtzapffel, Koen Holtzapffel, Leonie Hosselet (correctie), Paul te Stroete (fotografie), Miriam Struyk, Egbert de Vries, Jochum Veenstra, Naomi Woltring.

Vormgeving: Rosa Stigter

Oplage: 500

ISSN: 23520-7870

Over Tijd & Taak: *Tijd & Taak* wordt sinds 1932 uitgegeven door de Banning Vereniging en haar voorlopers Zingeving.net en de Arbeiders Gemeenschap (AG) der Woodbrookers. Het blad is de opvolger van *De Blijde Wereld*, dat van 1902 tot 1932 verscheen. De woorden uit psalm 24 “*Aan God behoort de aarde en haar volheid*” sierden als motto jarenlang het omslag van *Tijd & Taak*.

Deadline: De deadline voor het volgende nummer is 1 augustus 2022.

Abonnement: Een jaarabonnement op *Tijd & Taak* kost € 15,-. Leden en donateurs van de Banning Vereniging ontvangen het blad kosteloos.

Over de Banning Vereniging: De Banning Vereniging organiseert activiteiten op het snijvlak van levensovertuiging, religie en sociaaldemocratie. De Banning Vereniging organiseert bijeenkomsten voor het Netwerk PvdA en levensovertuiging, de jaarlijkse Banningleergang, de halfjaarlijkse Banning Conferenties en de tweejaarlijkse Banningprijs en Banninglezing.

Banning Vereniging
voor levensovertuiging, religie en sociaaldemocratie
Postbus 10567, 1001 EN Amsterdam
Rekeningnummer: NL87 TRIO 0198 5100 39

info@banningvereniging.nl
www.banningvereniging.nl

LEVENSOVERTUIGING
BANNING VERENIGING RELIGIE
SOCIAALDEMOCRATIE

Delphine Lecompte (1978) debuteerde als dichter in 2008 met het gedicht De dieren in mij. Een jaar later verscheen haar eerste bundel onder dezelfde titel. Voor die bundel ontving zij de C. Buddingh'-prijs voor het beste poëziedebuut. Ook voor opvolgende bundels als Blinde gedichten en Dichter, bokser, koningsdochter won zij verschillende nominaties. In 2011 was ze enige tijd stadsdichter van Damme, in 2021 werd Lecompte museumdichter van Brugge. Bovenstaand gedicht komt uit de bundel The best of Delphine Lecompte die in 2018 verscheen bij uitgeverij De Bezige Bij.

Foto: Stephan Vanfleteren

DAAR GAAT MIJN VRIEND

Daar gaat mijn vriend
 hij is weer eens vrolijk
 hij struikelt over de verpakking van een tuinschaar
 hij valt op zijn goedige tronie
 zijn neus bloedt en hij lacht
 want alles is hilarisch en niets is tragisch
 behalve de teloorgang van de Vlaamse vechtzucht en de hoge autotaks.

Daar gaat mijn vriend
 hij gaat met diabetische voeten en ectropische ogen
 ik heb ook moeten opzoeken wat het betekent
 en wat het betekent is: nog een beetje potsierlijker zijn in
 al je ostentatieve vulgaire sterfelijkheid.

Daar gaat mijn vriend
 hij zingt een wijsje over een redelijk venijnig meisje
 gelukkig wordt ze gestraft
 het is belangrijk dat meisjes worden gestraft wanneer ze
 in het gezicht van mannelijke overmoed lachen
 dus wordt ze omver gereden door een vrachtwagen die
 opblaasbare reptielen vervoert en
 haar naam is soms Candy, dan weer Delphine.